

OSMANLI DEVLETİ'NDEN ÇARLIK RUSYA'YA YAPILAN ESKİ ESERLER KAÇAKÇILIĞI*

 Hüseyin MUŞMAL^a

 Nazım YILMAZ^b

Öz

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında güncel siyasi projeleri tarihsel referanslarla meşrulaştırmak için arkeolojiden özellikle yararlanılmıştır. Avrupa devletleri, bu dönemde kendilerini klasik uygarlıkların mirasçıları olarak projelendirirken birbirleriyle kıyasıya yarışmıştır. Kazı alanlarında ve müze salonlarında devam eden bu rekabete Ruslar da Bizans üzerinden dâhil olmuştur. Nitekim öteden beri, kendisini Bizans mirasının gerçek varisi ve Ortodoksluğun koruyucusu olarak gören Ruslar, Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak ve mirasını sahiplenmek için İstanbul'da bir arkeoloji enstitüsü kurmuşlardır. İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü, 1894-1914 yılları arasında faaliyette bulunduğu yirmi yıl boyunca, Bizans kültür ve medeniyetini tanımak için Osmanlı coğrafyasının her tarafında yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları yapmıştır. Rusların başlarda sistemli olmayan eski eser kaçakçılık faaliyetleri enstitünün kuruluşundan itibaren müdürlüğünü yapan Fyodor İvanoviç Uspenskiy'in özel çabalarıyla sistemli bir hale getirilmiştir. Osmanlı Devleti eski eserlerini korumak için kaçakçılığa karşı önlemler almaya çalışmış olsa da bu önlemler dönemin şartlarında yeterli olmamıştır. Bu çalışmada İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü çalışanları ve Çarlık Rusya'nın diplomatik temsilcilerinin, Osmanlı coğrafyasındaki eski eserleri araştırma, keşif, toplama ve Rusya'ya götürülmesiyle ilgili Anadolu, Balkanlar ve Orta Doğu'da yaptıkları çalışmalar genel olarak incelenmiştir. Ayrıca Osmanlı topraklarından götürülen ve Rusya'daki müzelerde sergilenen eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgaline uğrayan Karadeniz kıyılarında ve Doğu Anadolu'da bulunan şehirlerde yapılan eski eser yağmalamaları ve Rusya'ya kaçırılan eserler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Çarlık Rusya, İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü, Osmanlı Devleti, Bizans, Eski Eser Kaçakçılığı, F. İ. Uspenskiy.

* Bu makale, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Programında Prof. Dr. Hüseyin Muşmal danışmanlığında, Nazım Yılmaz tarafından hazırlanan "Türkiye'den Rusya'ya Götürülen Eski Eserler" başlıklı Yüksek Lisans seminerinin geliştirilmesiyle hazırlanmıştır.

^a Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Konya/Türkiye, hmusmal@hotmail.com

^b MEB Tarih Öğretmeni, Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya/Türkiye, nazimyilmaz119@gmail.com

THE SMUGGLING OF ANTIQUITIES FROM THE OTTOMAN EMPIRE TO TSARIST RUSSIA

Abstract

In the 19th century and the early 20th century, archaeology was especially actively used to legitimize current political projects with historical references. During this period, European states fiercely competed with each other, presenting themselves as heirs to classical civilizations. In this struggle, which continued both in excavation sites and museum halls, the Russians participated through Byzantium. As is well known, Tsarist Russia, seeing itself as the true heir to the Byzantine legacy and the protector of Orthodoxy, established an archaeological institute in Istanbul to study the Byzantine Empire and claim its heritage. The Russian Archaeological Institute in Istanbul, which operated from 1894 to 1914, conducted surface surveys and excavations throughout the Ottoman Empire to study Byzantine culture and civilization. Initially, the Russians antiquities smuggling activities, which were not systematic, were organized systematically through the special efforts of Fyodor Ivanovich Uspensky, who served as the director of the institute from its establishment. Although the Ottoman Empire attempted to implement measures against smuggling to protect its antiquities, these measures were insufficient given the conditions of the time. This article examines the activities of the staff of the Russian Archaeological Institute in Istanbul and the diplomatic representatives of Tsarist Russia related to the study, discovery, collection, and transportation of antiquities from Ottoman territories to Russia, conducted in Anatolia, the Balkans, and the Middle East. In addition, an attempt is made to identify the artifacts that were taken from Ottoman lands and exhibited in museums in Russia. Special attention is given to the looting of antiquities and the transportation of artifacts to Russia from cities on the Black Sea coast and Eastern Anatolia, which were occupied by Russia during the years of World War I.

Keywords: Tsarist Russia, Russian Archaeological Institute in Istanbul, Ottoman Empire, Byzantium, Smuggling of Antiquities, F. I. Uspensky.

КОНТРАБАНДА ДРЕВНОСТЕЙ ИЗ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ЦАРСКУЮ РОССИЮ

Аннотация

В XIX и начале XX века археология использовалась особенно активно для легитимации текущих политических проектов с помощью исторических отсылок. Европейские государства в этот период ожесточенно соперничали друг с другом и представляли себя наследниками классических цивилизаций. В этой борьбе, продолжавшейся как на раскопках, так и в музейных залах, для русских такой цивилизацией была Византия. Как известно, царская Россия с незапамятных времен видела себя истинной ее наследницей и защитницей православия. Она создала в Стамбуле археологический институт для изучения и утверждения своего преемства Византийской империи. Русский археологический институт в Стамбуле (Константинополе), действовавший с 1894 по 1914 год, проводил наземные обследования и раскопки по всей Османской империи, чтобы лучше узнать византийскую культуру и цивилизацию. Изначально неорганизованная деятельность русских по вывозу найденных древностей была систематизирована благодаря особым усилиям Фёдора Ивановича Успенского, который возглавлял институт с момента его основания. Хотя Османская империя

пыталась принять меры для защиты своих древностей, но эти меры в условиях того времени были недостаточны. В данной статье исследуются работы сотрудников Русского археологического института и дипломатических представителей царской России по изучению, обнаружению, сбору памятников древности, проведенные в Анатолии, на Балканах и на Ближнем Востоке, а также по их вывозу с османских территорий в Россию. Кроме того, предпринимается попытка установить местонахождение предметов старины, которые были вывезены и выставлялись в музеях России. Особое внимание уделено расхищению древностей и вывозу предметов искусства в Россию из городов Черноморского побережья и Восточной Анатолии, занятых Россией в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Царская Россия, Русский археологический институт в Стамбуле (Константинополе), Османская Империя, Византия, Вывоз древностей, Ф. И. Успенский.

Giriş

Osmanlı Dönemi'nde eski eserler “Âsâr-ı Atîka” olarak adlandırılmıştır. Âsâr-ı Atîka, sahip olduğu çeşitli değerleri dolayısıyla korunmak suretiyle gelecek nesillere intikal ettirilmek istenilen arkeolojik, etnografik ve mimarî mirası tanımlamak amacıyla kullanılan en eski ve özgün bir terimdir. Günümüz Türkçesindeki karşılığı “eski eser” olan bu terim¹ kılavuzlarda, ansiklopedilerde veya yasalarda; “tarih öncesi veya tarihî devirlere ait ilim, kültür, sanat ve dinle ilgili, yer üstünde, yer veya su altında bulunan taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarıdır. Bunlardan taşınır eski eserler insan elinin dokunduğu, insan akli ve hüneri ile meydana getirilen ve estetik değeri bulunan, geçmiş devirlere ait eşya, araç ve gereçlerdir” şeklinde tanımlanmaktadır. Eski eser kaçakçılığı ise; taşınır ve taşınmaz tarihsel ve kültürel mirasa ait her türlü materyalin yasa dışı yollarla yurt içinde veya dışında pazarlanarak kazanç sağlanmasına yönelik eylemlerdir.²

Rönesans dönemiyle başlayan süreçte Batı dünyasında Antik Yunan ve Roma uygarlıklarına karşı büyük bir alaka ortaya çıkmış ve Avrupalılar, etnik kökenlerini bu uygarlıklara dayandırmak ve böylece Doğu üzerinde geliştirdikleri siyasal taleplerini de meşrulaştırmak için Helenizm'e sahip çıkmışlardır.³ Bu dönemde Avrupalılar tarafından ısrarlı bir şekilde sahiplenilen Helenizm ideolojisi ile üstün bir Batı medeniyeti idealize edilirken barbarca yönetilmeye mahkûm edilen bir Doğu ortaya çıkarılarak kurulacak olan sömürge düzenin temeli atılmıştır. Bu şekilde, Avrupalı devletler tarafından sömürülmek istenen Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu topraklar üzerindeki egemenliğinin dayanıksız olduğu düşüncesinin de oluşturulması hedeflenmiştir. Böylece Avrupalıların Doğu'da yaptıkları arkeolojik çalışmalar ve eski eser arama faaliyetleri ile Osmanlı topraklarından pay alma istekleri meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁴

Avrupa'da XVII. Yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan koleksiyonculuk ve

¹ Mustafa Önge, “Kültür Mirasını Tanımlamak İçin Türkiye'de Kullanılan İlk Özgün Terim: Âsâr-ı Atîka,” *Avrasya Terim Dergisi* 6/1 (2018): 9.

² Mehmet Önder, *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1998), 75; Hüseyin Muşmal & Hasret Gümüş, *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı (1839-1938)* (Konya: Palet Yay., 2022), 9.

³ Hüseyin Muşmal, *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)* (Konya: Kömen Yay., 2009), 9; Hüseyin Muşmal & Hasret Gümüş, *Türkiye'de Müzecilik (1839-1938)* (İstanbul: Selenge Yay., 2021), 23.

⁴ Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, çev. Esin Soğancılar (İstanbul: İletişim Yay., 2004), 69.

müzecilik faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti topraklarında eski eser kaçakçılığının başladığı görülmektedir. XVIII. ve XIX. yüzyılda Avrupalıların arkeolojik eserlere ilgi duyması ile Akdeniz dünyası ve özellikle Anadolu coğrafyası Avrupalı gezginler, diplomatlar, zenginler, antikacılar, eski eser meraklıları ve bilim adamları tarafından talan edilmeye başlanmıştır. Bu süreçte Avrupa'daki krallık kütüphanelerine batılı elçiler ve antikacılar tarafından çok sayıda yazma eser taşınmıştır.⁵ Özellikle XIX. yüzyıl eski eser kaçakçılığının en fazla yaygınlaştığı dönem olmuştur. Bu dönemde Avrupalı devletler Osmanlı sınırlarında adeta "eski eser avcılığı" yapmış ve bu nedenle söz konusu yüzyıl "eski eser yağmalama devri" olarak dahi değerlendirilmiştir. Arkeolojinin temel ilkesi olan "insanlığın geçmişini eski eserler yardımıyla anlamaya çalışmak" hususu fazlasıyla göz ardı edilmiş ve amaç Avrupa müzelerini eski eserlerle donatmak haline gelmiştir.⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı topraklarındaki Bizans kalıntıları üzerinde ilk çalışmaları Avrupalı sanat tarihçiler ve arkeologların yaptığı bilinmektedir. Nitekim Osmanlı coğrafyasındaki Bizans eserlerini ilk kaydedenler İngiliz ve Fransız bilim insanları olmuştur. Bu bilim insanları arasında Charles Texier (1802-1871), Karl Krumbacher (1856-1909), Joseph Strzygowski (1862-1941), Charles Diehl (1859-1944) ve Sir William Ramsay (1851-1939) gibi isimler Bizans eserleri üzerine en kapsamlı çalışmaları yapmışlardır.⁷ Bunlardan Jean Ebersolt, Fransız Eğitim Bakanlığı ile Kitabeler ve Edebiyat Akademisi tarafından ilmî araştırmalar yapmak amacıyla 1907, 1908, 1910, 1912, 1913 ve 1920 yıllarında İstanbul'da görevlendirilmiştir.⁸

Avrupalı araştırmacılar için Antik Yunan daha fazla dikkat çekse de Bizans eserleri XIX. yüzyılın sonlarında daha ilgi çekici görünmeye başladı. Ne var ki Avrupa'nın Bizans arkeolojisine olan ilgisi siyasî ve dinî kaygılardan kaynaklanmaktaydı. Doğu sorunu bağlamında Bizans arkeolojisinin gelişimi, bilimsel merakın yanı sıra İstanbul'u Hristiyanlığın, dolayısıyla Avrupa medeniyetinin tarihsel bir parçası olarak tasvir etme düşüncesinden kaynaklanıyordu. Açıkçası Avrupa'nın Bizans eserlerine olan bu yoğun ilgisi, Osmanlı başkenti ve toprakları üzerindeki hak iddialarını meşrulaştırma amacını taşımaktaydı.⁹

Helenizm'in etkisiyle Avrupalı bilim insanlarının Antik Yunan ve Roma uygarlıklarından kalan eski eserlere gösterdikleri bu ilgi Bizans eserlerine gösterilen ilgiden çok daha fazla olmuştur. Ancak özellikle Rus bilim insanlarının daha ziyade Osmanlı topraklarındaki Bizans eserlerine odaklandığı görülmektedir. Rusların bu tercihinin nedeni aslında Avrupalılarda görülenden çok da farklı değildir. Nitekim Ruslar, Bizans ile kurmaya çalıştıkları ilgiden hareketle Avrupalılar gibi Osmanlı topraklarında hak iddia etmek ve bunu meşrulaştırmak için arkeolojiden ve eski eserlerden faydalanma

⁵ Muşmal, *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası*, 65; Mehmet Önder, "Berlin Müzesindeki Bu Selçuklu Eserleri Bizim," *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi 2* (Özel Sayı)(1999): 23.

⁶ Güven Arsebük, "Dünden Bugüne Arkeoloji," *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I (İstanbul: İletişim Yay., 1995), 70.

⁷ Semavi Eyice, "Türkiye'de Bizans Mimarisi Hakkındaki Yabancı Araştırmaların Kısa Tarihçesi (İkinci Dünya Savaşına Kadar)," *Sanat Tarihi Yıllığı 6* (1976): 453-469.

⁸ Jean Ebersolt, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, çev. İlhan Arda (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1996), 2.

⁹ Robert Ousterhout, "Konstantinopolis'in Yeniden Keşfi ve Bizans Arkeolojisinin Başlangıcı: Tarihyazımsal Bir İnceleme," *Geçmişe Hücum Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojini Öyküsü* içinde, ed. Zınab Baranı & Zeynep Çelik & Edhem Eldem (İstanbul: Salt Garanti Kültür, 2011), 182.

yoluna gitmişlerdir. İlerde ifade edileceği gibi Çarlık Rusya'nın, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri eski eser kaçakçılığının merkezinde 1894 senesinde İstanbul'da kurulan Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak enstitünün kuruluşundan önceki dönemlerde Osmanlı coğrafyasında özellikle İstanbul'da ve Kudüs'te Konstantin Mihailoviç Bazili, Nikolay Efimov ve Rahip Antonin Kapustin gibi bazı kâşif, diplomat ve din adamları tarafından eski eser araştırmalarının yapıldığı görülmektedir. Nitekim Rus Sanat Tarihçisi Nikodim Pavloviç Kondakov'un 1880 ve 1884 yıllarında İstanbul'da Bizans eserleri üzerine yaptığı incelemeler Rus arkeolojisi için büyük öneme sahiptir.¹⁰

Bu çalışmada, Çarlık Rusya'nın başta İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü kanalıyla Osmanlı coğrafyasında yer alan eski eserleri araştırma, keşif, toplama ve Rusya'ya götürme faaliyetleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin eski eser kaçakçılığına karşı aldığı önlemler konu edilmiştir. Aşağıda öncelikle Rusların Osmanlı topraklarındaki Bizans eserlerine olan ilgisi ve Rus şarkiyatçılığı ele alınacaktır.

1) Rusların Osmanlı Topraklarındaki Bizans Eserlerine İlgisi ve Rus Şarkiyatçılığı

Ortodoks Hristiyanlığın merkezi olan Bizans İmparatorluğu, Rus kültürünün ve kimliğinin teşekkülü üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Hristiyanlığı benimseyen ilk Kiev knezi I. Vladimir'in Ortodoksluğa geçmesinden sonra, Bizans İmparatorluğu ile karşılıklı etkileşimler Rus dini, kültürü ve siyasi gelişiminde belirleyici bir rol oynadı. Nitekim Kiril alfabesi dahi IX. yüzyılda Selanikli Rahip Konstantin Kirill tarafından Slavlar arasında Hristiyanlığı yaymak için icat edilmişti.¹¹ Bizans ve güney Slav devletlerinin yıkılmasından sonra Moskova Knezliği, "Moğol-Türk" hâkimiyetinden kurtularak, Ortodoks dünyasının merkezi haline geldi. Ayrıca Rus ülkelerinin büyük birleştirici ve kurtarıcısı III. İvan'ın, Despotes Thomas Palaiologos'un kızı ve son Bizans İmparatoru XI. Konstantin'in yeğeni Bizans Prensesi Sofya ile evlenmesi, Moskova knezlerinin hükümlerinde önemli bir değişime neden oldu. Hatta III. İvan, Bizans mirasının varisi ve hamisi olduğunu göstermek için Bizans'ın devlet arması olan "çift başlı kartal" armasını dahi benimsedi. Ayrıca Moskova'ya Bizans adetlerini sokarak, daha önce Bizans'ın sahip olduğu, Hristiyan doğunun hamilik rolünü üstlendi. Nihayet XVI. yüzyılın başlarında Filofey adlı bir başrahip tarafından geliştirilen ve III. Vasili'ye yazılı olarak sunulan "Üçüncü Roma" teorisi, ilki pagan ve ikincisi Hristiyan olan iki Roma'nın çöküşünden sonra, Moskova'nın Roma İmparatorluğu'nun üçüncü ve son varisi olacağını öne sürüyordu. Bu teoriyle Ruslar kendilerini, Ortodoks dünyasında Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünün yarattığı siyasî boşluğu doldurma hakkına sahip olarak gördüler. Böylece bu teoriye göre İstanbul nasıl "Yeni Roma" olduysa, Moskova da "Üçüncü Roma" oldu. Neticede Bizans'ın manevî mirası, siyasî fikirleri, inancı ve manevî ülküleri yüzyıllar boyunca Rus devletinde yaşatılmaya devam etti. Ne var ki XVIII. yüzyıldan sonra Rus ve Osmanlı devletleri arasındaki güç dengesinin Rusya'nın lehine değişmeye başlamasıyla, Rus çarları kendilerini Osmanlı yönetimi altında yaşayan

¹⁰ Ousterhout, "Konstantinopolis'in Yeniden Keşfi," 197-198.

¹¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar* (Ankara: TTK, 2023), 34-36.

Ortodoks halkların koruyucusu olarak gördüler. Neticede bu durum, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik yayılcı dış politikasını meşrulaştıran bir temeli de oluşturdu.¹²

Rus şarkiyatçılığının Türk halkları üzerine yapılan araştırmalarla başladığı bilinmektedir. Tarih boyunca Ruslar ve Türk halkları, birbirine yakın coğrafyalarda ve çoğu zaman yan yana yaşamışlardır. Rus Devleti'nin sınırlarını genişletmesi, çoğunlukla Türk halklarının yaşadığı topraklar üzerinden gerçekleşmiştir. Bu tarihsel ve coğrafi bağlamlar nedeniyle, Rus doğu bilimi içinde en eski ve en gelişmiş dallardan biri olan Türkoloji "тюркология-Тууркология" (Türk halkları üzerine çalışmalar) ortaya çıkmış ve bu disiplinin bir yan dalı olarak da Turkoloji "туркология-Turkologiya" (Anadolu Türkleri üzerine çalışmalar) bilimi gelişmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlar ve coğrafi, ideolojik meseleler (Doğu Sorunu) ise, Rusya'daki Türkoloji çalışmalarına siyasal bir boyut eklemiştir.¹³

Rusların Osmanlı Devleti'ne olan ilgisi XV. yüzyıldan itibaren giderek artmış ve bu ilgi çerçevesinde Osmanlı Devleti üzerine çeşitli kaynaklar, *Posolskiy Prikaz*'da (Dışişleri Bakanlığı) toplanmıştır. Rusya'da bilimsel çalışmaların temelleri, batılılaşma ve modernleşme çabalarının başladığı I. Petro (1672-1725) dönemine dayanmaktadır. Bu dönemde, Batı tarzı köklü reformlar uygulanmış, Rusya'nın ilk halk kütüphanesi ve müzesi olan *Kunstkamera* açılmıştır. I. Petro, araştırma seferlerini destekleyerek Doğu'dan yazma eserler ve eski eserlerin toplanmasına yönelik çalışmalara öncülük etmiştir. 1716 yılında, Doğu ile ilgili uzmanlar yetiştirmek amacıyla *Posolskiy Prikaz*'a bağlı olarak Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça dillerinde eğitim görmek üzere beş öğrencinin seçilmesi için talimat verilmiştir. Ayrıca, 1724 yılında Akademi'den dört öğrenci seçilerek Osmanlı Türkçesi öğrenmeleri için İstanbul'a gönderilmiştir. Sabık Boğdan Voyvodası Dimitri Kantemir (1673-1723), Osmanlı Devleti ile ilgili ilk sistematik bilgileri içeren "*Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Düşüşü*" adlı eserini 1716'da "*Türk İmparatorluğu'nun Din ve Devlet Sistemi*" adlı eserini ise 1720'de tamamlamıştır. Bunun yanı sıra, Kantemir, I. Petro'nun emriyle 1722 yılında gerçekleştirilen İran seferi sırasında Arap harfleri ile bir basım evi kurmuştur. Bu basım evinde, Türk nüfusa yönelik propaganda amacıyla I. Petro'nun manifestosu Osmanlı Türkçesi olarak basılmıştır.¹⁴ 1722 İran Seferi sırasında, Doğu'ya ait yazma eserlerin toplatılması ve sınıflandırılmasında, Kantemir'in önemli rolü olmuştur.¹⁵

I. Petro'dan sonra Rusya'da Doğu konularıyla ilgili bilimsel çalışmalarda yavaşlama söz konusu olmuştur. Bununla birlikte Rusya'da Osmanlı Devleti'ne yönelik ilgi, özellikle kamuoyu nezdinde sürekli artış göstermiştir. Bu ilginin bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti hakkında çok sayıda çeviri eser ve özgün çalışma yayımlanmıştır. İlk Rus gazetelerinden biri olan *Vedomosti*'de (Haberler) 1702 yılından itibaren, *Sankt-Peterburgskie Vedomosti*'de 1727'den itibaren ve *Moskovskie Vedomosti*'de ise 1756'dan itibaren

¹² Kurat, *Rusya Tarihi*, 154-156; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK, 2019), 527.

¹³ Liaisan Şahin, "Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları," çev. Emre Erşen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* VIII/15 (2010): 646.

¹⁴ Şahin, "Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları," 651-652.

¹⁵ Özhan Kapıcı, "Şarkiyatçılar ve Koleksiyoncular: XIX. Yüzyılda Rusya'da Şarkî El Yazması Kütüphanelerinin Teşekkülüne Dair Bazı Notlar," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 23 (Güz 2015): 212.

Osmanlı Devleti'ni konu alan çeşitli yazılar yayımlanmıştır. Bu yayınlar, Rus halkının Osmanlı Devleti hakkında bilgi edinmesine ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. İlk Osmanlı Türkçesi gramer kitabı ise Fransızca orijinalinden tercüme edilerek 1776'da Moskova'da, 1777'de ise St. Petersburg'da yayımlanmıştır.¹⁶

Modern oryantalizminin doğuşunda önemli bir yere sahip olan Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinin hemen arifesinde, 1797 yılında Çar Pavel, Hariciye bünyesinde Asya meseleleriyle ilgili çalışmalar yapacak bir masanın kurulması için talimat verdi. Ancak Fransız ihtilâl savaşlarının yol açtığı küresel kargaşa bu talimatın hayata geçmesine engel oluşturdu. Bu talimat Çar Pavel'in halefi I. Aleksandr döneminde hayata geçirilecekti. Nihayetinde Çarlık Rusya'da Hariciye bünyesinde Asya Dairesi'nin kurulması bir "Oryantal Rönesans" döneminin başlamasına vesile oldu. Böylece Avrupa'da romantizm döneminin yaşandığı yıllarda Rusya'da yaşanan bu oryantal rönesans dönemi, 1820'li yıllarda başlayarak kurumsallaştı ve kozmopolit bir yapıya dönüştü. Ne var ki Rusya'da şark çalışmalarını başlatanlar Alman ve Fransız oryantalistlerdi. 1819 yılında Hariciye Nezareti Asya Dairesi'nin teşekkülünde, modern oryantalizminin öncülerinden Silvestre de Sacy'nin talebeleri Fransız J. F. Demange ve F. B. Charmois rol üstlenmişti. 1817'de Asya Müzesi'nin kuruluşunda ise Alman Christian Fraehn rol aldı. Nihayet 1820'lerin sonundan itibaren Leh kökenli Osip İvanoviç Senkovskiy, 1840'larda ise Azerbaycan Türklerinden Mirza Kazembeg (Kâzım Bey)¹⁷ Rusya'daki oryantal rönesansın tamamlayıcılarıydı.¹⁸ Vasiliy Vladimiroviç Bartold'a göre tüm Rus oryantalistler iki isimden beslenmişti. Bartold onları şöyle tanımlıyordu: "Senkovskiy ve Kâzım Bey, verdikleri derslerle Rus şarkiyat araştırmalarını yarattılar. Sonraki nesillerin neredeyse tüm Rus oryantalistleri ya bu iki bilim adamından birinin öğrencisi ya da bunların öğrencilerinin öğrencisi olmuştu."¹⁹ I. Aleksandr ve I. Nikolay dönemlerinde Bilimler Akademisi ve Halk Maarif Nezaretini idare etmiş olan Sergey Semyonoviç Uvarov (1786-1855) Paris elçiliği görevini yaparken *Projet d'un Académie Asiatique (Asya Akademisi Projesi)* adlı kitabı yazdı. Nihayetinde Uvarov'un öncülüğünde Rusya, kendi "Ulusal Şarkiyatçılığı"nı kurarken Avrupa'dan ve Türk unsurlardan da beslendi.²⁰

1826-1829 yılları arasında Çarlık Rusya'nın Osmanlı ve İran ile yaptığı savaşlar sırasında, Ruslar Osmanlı ve İran şehirlerindeki yazma eserlerle yakından ilgilenmiştir. St. Petersburg'daki şarkiyat uzmanlarından biri olan Senkovskiy, bu eserlerin St. Petersburg'a getirilmesi amacıyla Genelkurmay Başkanlığı'na bir mektup yazmıştır. Mektubunda, İran şehirlerinin kütüphanelerinde Doğu'nun en değerli Arapça, Farsça ve Ermenice yazmalarının bulunduğunu ve bu yazmaların ele geçirilerek St. Petersburg'a

¹⁶ Şahin, "Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları," 653.

¹⁷ Kâzım Bey için bk. Nikolay Nikolayeviç Dyakov, "A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu. Kraçkovskiy'e Ait Belgeler Işığında)," çev. Eray Akçay, *Türkiyat Mecmuası* 33/1 (2023): 359-381.

¹⁸ Özhan Kapıcı, "19. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Şarklı bir Müsteşrik: Konstantin M. Bazili'nin İstanbul İzlenimleri," *Osmanlı İstanbulu VI* içinde, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız & Emrah Safa Gürkan (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yay., 2019), 323-324.

¹⁹ Dyakov, "A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu. Kraçkovskiy'e Ait Belgeler Işığında)," 362-363.

²⁰ Kapıcı, "19. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Şarklı bir Müsteşrik: Konstantin M. Bazili'nin İstanbul İzlenimleri," 324.

getirilmesini talep etmiştir. Ayrıca, bu eserlerin İran'dan talep edilen savaş tazminatının bir kısmına karşılık sayılabileceğini de belirtmiştir. Senkovskiy, Rusya'daki Doğu bilimi çalışmaları için bu yazmaların Rusya İmparatorluğu Bilimler Akademisi'ne getirilmesini istemiştir. Ruslar, Erdebil şehrinde bulunan Şeyh Safiyüddin Türbesi'ndeki kütüphaneden değerli yazmaları da toplamıştır. Bu eserler önce Tiflis Askeri Valiliği'ne, oradan da Moskova ve St. Petersburg'a götürülmüştür. Toplanan eserler arasında Erdebil Kütüphanesi'nden seçilmiş Kuran ve bazı dini yazma eser dışında, 166 cilt²¹ yazma, yedi adet top, birkaç tüfek, Abbas Mirza'nın çadırı ve Abbas Mirza'nın Ucan'daki yazlık sarayından ele geçirilen iki tablo bulunmaktaydı. Abbas Mirza'nın Tebriz'de ele geçirilen tahtı ise Moskova'ya götürülmüştür. Ayrıca, Rusya'nın Tahran Büyükelçisi A. S. Griboyedov'un 1829 yılında bir isyan sırasında öldürülmesinin ardından, Feth Ali Şah iki ülke arasındaki gerginliği azaltmak amacıyla St. Petersburg'a bir heyet göndererek 18 adet değerli yazmayı Rusya'ya hediye etmiştir.²²

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Ruslar Doğu Anadolu'da işgal ettikleri Türk şehirlerinden, edebiyat, tarih, coğrafya ve din bilimleri alanlarına dair pek çok değerli eseri topladı. Bu eserler arasında divanlar ve sözlükler de bulunuyordu ve toplamda 45 kitap St. Petersburg'a götürüldü. Bu yazmaların sekizi Bayezid Kütüphanesi'nden, biri ise Ahıska'dan elde edilmiştir. Geriye kalan 36 adet yazma ise Dağıstan ve Erzurum'dan satın alınarak toplanmıştır. Toplanan 45 yazmanın incelenmesi, tasnifi ve kütüphane kataloglarına kaydedilmesi için şarkiyat uzmanları Christian Fraehn ve Senkovskiy görevlendirilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı, 1818'de kurulan ve Rusya'da Doğu halkları üzerine bilimsel çalışmalar yapan ilk kurum olan Rusya İmparatorluğu Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ne konulmuştur. Müzede yazmaların dışında, etnografik eserler, madeni paralar ve farklı medeniyetlere ait değerli eşyalar da bulunmaktadır. Müzede toplanan yazmalar ve diğer eserler arasında Erzurum ve Bayezid'den getirilenler de önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:²³

- 1- Çağatayca sözlük
- 2- Şerhü'l-Kameriyye
- 3- Eski bir İncil
- 4- Mutavvel, açıklamalar: Saadeddin
- 5- Farhang, Farsça sözlük, 2 cilt
- 6- Ali Şîr Nevâî, Târîh-i Mülûk-i Acem
- 7- Hayru'l-Mantuk (Arapça sözlük)
- 8- Abdülhalik Maaruf, Kenzü'l-Lügat (Arapça sözlük)
- 9- Hülasatü'l-Ahbar
- 10- Sâdî-i Şirâzî, Bostan

²¹ Kapıcı, "Şarkiyatçılar ve Koleksiyoncular," 214.

²² Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli," *Tarih Dergisi* 72 (2020): 173-177.

²³ Çaycıoğlu, "1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli," 179-181.

Ruslarla yapılan savaşlar sırasında işgal edilen Edirne'deki Eski Saray'da bulunan yazmalar da Rusya'ya götürülmüştür. Ruslar, Edirne'ye girdikten sonra Sarayı'nda, harem dairelerinin yanında bir ordugâh kurmuşlar ve burada bazı kıymetli eşyalarla birlikte duvarlardaki çinileri ve bir kısmı Kur'an nüshalarından oluşan 66 adet yazmayı da yanlarına almışlardır. XIX. yüzyılın ilk yarısında yapılan savaşlarda, Ruslar İran ve Osmanlı kütüphanelerinden ele geçirilen yazma eserleri savaş ganimeti olarak, savaş tazminatı yerine ya da diplomatik müzakerelerde hediye olarak Rusya'ya götürmüştür. Bu şekilde elde edilen yazmalar arasında birçok değerli eser bulunmakta olup, bu eserler Rusya'daki çeşitli kütüphanelere ve müzelere kazandırılmıştır.²⁴

Asya Müzesi ilk kurulduğunda, koleksiyonunda yaklaşık olarak 105 yazma eser bulunmaktaydı. 1819-1828 yılları arasında, Osmanlı Devleti, İran ve Orta Asya bölgelerinden toplatılan veya satın alınan 746 doğu yazması ve basılı kitap, Kunstkamera ve İlimler Akademisi Kütüphanesi'nden Asya Müzesi'ne getirilmiştir. Ancak bu yazmalar, Asya Müzesi'nin çalışmalarına yönelik ihtiyaçları karşılamadığı için Sergey Uvarov, yeni koleksiyonların edinilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Fransız diplomat ve oryantalist Joseph Rousseau, Osmanlı idaresindeki Arap coğrafyasında görev yaparken Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere yaklaşık 500 yazmadan oluşan değerli bir koleksiyon oluşturmuştu. Bu koleksiyon, ünlü oryantalist Silvestre de Sacy'nin arabuluculuğuyla 36 bin frank karşılığında Rusya İlimler Akademisi için satın alınmıştır. Daha sonra Joseph Rousseau, yeniden topladığı ve oluşturduğu 200 değerli yazma eserden oluşan bir koleksiyonu da 15 bin frank karşılığında İlimler Akademisi'ne satmıştır. 1830 yılında Asya Müzesi'nde bulunan Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaların sayısı 856 iken, 1862 yılında bu sayı 1204'e yükselmiştir. XIX. yüzyılın sonunda, Asya Müzesi, dünya üzerindeki en zengin doğu yazma eser kütüphanelerinden birine sahip olmuştur.²⁵ Netice olarak denilebilir ki Rusya'da şarkiyatçılığın doğuşu ve gelişimi de otokrasinin temsilcileri tarafından desteklenmiştir.²⁶

Yukarıda ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi Avrupa'nın ve Çarlık Rusya'nın Osmanlı topraklarında bulunan Bizans eserlerine olan ilgisi, şarkiyatçılıkla ortaya çıkan "bilimsel işgal"²⁷ ile doğrudan ilişkiliydi. Bu durum, Osmanlı başkenti ve toprakları üzerindeki hak iddialarını meşrulaştırma arzusunun bir yansımasıydı. Avrupalı devletlerin ve Çarlık Rusya'nın eski eserler üzerinden yeniden şekillendirdikleri bu anlayışla geliştirilen dış politika sonucunda ortaya koydukları çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin de eski eserlere bakış açılarını zorunlu olarak değiştirmesine sebep oldu. Nitekim Osmanlı Müzeciliği hakkında bir eser yazan Wendy Shaw'a göre Osmanlı ülkesindeki arkeolojik faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin sadece eski eserler üzerindeki haklarını korumak için değil aynı zamanda toprakları üzerindeki egemenlik haklarının

²⁴ Kapıcı, "Şarkiyatçılar ve Koleksiyoncular," 215.

²⁵ Kapıcı, "Şarkiyatçılar ve Koleksiyoncular," 221-223.

²⁶ Tülün Malkoç, "Rus Beşleri'nin Oryantalizme Etkisi ve M. Balakirev'in "Selim'in Şarkısı"nın İncelenmesi," *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/33 (2021): 335.

²⁷ Halit Dünder Akarca, Rusların Osmanlı topraklarındaki arkeolojik faaliyetlerini "bilimsel işgal" olarak değerlendirmiş ve bu terimi kullanmıştır. Bk. Halit Dünder Akarca, "Imperial Formations in Occupied Lands: The Russian Occupation of Ottoman Territories During the First World War" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2014), 151.

tanınmasını sağlamak amacıyla ortaya çıkmıştır.²⁸ Bu durum bir taraftan Osmanlı Devleti'nde yerel arkeolojinin doğmasına, bir taraftan eski eserler hakkında yasal düzenlemelerin yapılmasına ve nihayetinde modern müzeciliğin ortaya çıkmasına sebep oldu.²⁹

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde eski eserlerin yurt dışına çıkarılmasına engel oluşturan bir düzenleme bulunmadığı için Osmanlı topraklarında kazı yapan yabancı araştırmacılar çıkarılan eserleri rahatlıkla sahiplenmişler ve yurt dışına çıkarabilmişlerdir.³⁰ Osmanlı Devleti'nin eski eserlerle ilgili yasal düzenlemeleri olgunlaştırmaya çalıştığı dönemde, Rusların Osmanlı topraklarındaki keşif ve araştırma faaliyetleri, münferit seferler halinde çoktan başlamıştı. Erken dönemden itibaren Ruslar Athos Dağı'na (Aynozor), Kudüs ve kutsal topraklara yolculuk yapmışlardı. Nitekim Konstantin Mihailoviç Bazili 1835'te İstanbul'u konu alan genel bir araştırma yayımladı. Aynı yıl Ayasofya'yı gezen mimar Nikolay Efimov da çizimlerle yapıyı tasvir etti. Kırım Savaşı'nın çıkması Rus araştırmacılara sınırlama getirse de 1859 yılında Rus Büyükelçiliği'nin kilisesine atanan Antonin Kapustin, Büyükada ve Marmara Denizi civarında araştırmalar yürüttü. Birçok araştırmacı tarafından sanat tarihinin babası olarak kabul edilen Nikodim Pavloviç Kondakov 1880 ve 1884 yıllarında İstanbul'a yaptığı ziyaretlerde buradaki anıtlara büyük bir alaka gösterdi. İstanbul'u ilk ziyaretinde Kariye Camisi'ndeki mozaikleri inceleyen Kondakov, ikinci ziyaretinin ardından da İstanbul'daki Bizans anıtları ile ilgili kitabını yayımladı. Kondakov ve öğrencileri dünyanın dört bir tarafına seyahatler düzenlemesine rağmen hiçbir kazı yapmadılar. Ancak buna rağmen yaptıkları araştırmalar Rus arkeolojisinin temelini oluşturdu.³¹

Rusların Osmanlı topraklarındaki düzensiz seferlerinden bazıları diplomatlar tarafından yürütülüyordu. Bu faaliyetler Osmanlı yetkilileri tarafından padişaha bildiriliyordu. Örnek olarak, 1889'da Edirne'deki Rus konsolosunun arkeolojik araştırmalar yaptığı ve konsolosun yanında bir Osmanlı yetkilisinin bulunmadığı Sultan II. Abdülhamid'e bildirilmişti.³² Yine 1893'de Rus Büyükelçi A. İ. Nelidov'un Çanakkale'deki ören yerlerini ziyareti de II. Abdülhamid'e bildirilmişti.³³ Grandük Sergey Aleksandroviç'in girişimiyle 1882'de kurulan İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti, 1891'de Suriye, Filistin ve Sina Dağı'ndaki Hristiyan ve Bizans eserleri hakkında arkeolojik araştırmalar yapmak istemiş bunun üzerine Osmanlı hükümeti, kazı ekibinin Osmanlı kanunlarına uygun hareket etmesi ve yetkililerin onlara eşlik etmesi şartıyla izin vermişti.³⁴

Rusların Filistin bölgesindeki çalışmaları bu tarihlerden daha önceye dayanmaktadır. 1847 yılında kurulan ve bütün müdürleri potansiyel bir şarkiyatçı olan Kudüs Rus Ruhanî Misyonu ile Suriye ve Filistin, Rus şarkiyatçılığının en değerli bilimsel faaliyet alanı olmaya başlamıştı. XIX. yüzyılda Filistin'deki kutsal topraklar üzerinde

²⁸ Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 60; Muşmal, *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası*, 14.

²⁹ Hüseyin Karaduman, *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı* (Ankara: Icom Yayınları, 2007), 19-21.

³⁰ Halit Çal, "Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atıka Nizamnameleri," *Vakıflar Dergisi* 26 (1997): 391-394.

³¹ Robert Ousterhout, "Konstantinopolis'in Yeniden Keşfi," 197-198.

³² BOA, Y. PRK. ASK, 56/20.

³³ BOA, Y. PRK. ASK, 91/105.

³⁴ BOA, MV, 66/65.

çalışmalar yapılmasında Rus İlahiyat Akademileri'nin önemli etkisi olmuştur. 1847-1917 yılları arasında Kudüs Rus Ruhanî Misyonu'nun yedi müdüründen beşi, Ruhanî Misyonu kuran Porfiriy Uspenskiy (1847-1854) de dâhil olmak üzere Rus İlahiyat Akademileri'nden mezun olmuşlardı. Ruhanî Misyon'un müdür ve çalışanları bilimsel seyahatler, arkeolojik kazılar ve kütüphanelerde nadir yazma eserler üzerinde çalışmalar yapmışlardı. Bunlar arasında Suriye ve Filistin çalışmalarında en önemli iki isim Porfiriy Uspenskiy ve Antonin Kapustin olmuştur. Kudüs Rus Ruhanî Misyonu'nu kurduktan sonra Porfiriy Uspenskiy antik yazmalar, madenî sikkeler ile tarihî değeri olan çeşitli eserlerin Rusya'daki müze ve kütüphanelerde toplanması geleneğini başlatmış ve bu gelenek halefleri tarafından devam ettirilmiştir. Nihayet onun oluşturduğu nadir eserler toplama geleneği için ünlü sözünü kendisinden sonra gelenler de kullanmıştır: "Neden bu kadar uzun zamandır geziniyorum? Bir arı gibi kovanıma güzel bal getirmek için, Ben Tanrı'nın arısıyım ve Rusya benim kovanım."³⁵

2) İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü ve Rusya'ya Götürülen Eserler

Rus Bizantolog Fyodor İvanoviç Uspenskiy'in liderliğinde 1894 yılında İstanbul'da kurulan Rus Arkeoloji Enstitüsü bünyesinde *İzvestiya Russkogo Arheologičeskogo İnstituta v Konstantinopole (İRAİK)* (İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nden Haberler) adıyla yayımlanan bilimsel dergilerde Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.³⁶ 1894 yılında kurulan Rus Arkeoloji Enstitüsü 20 yıllık bir faaliyetin sonunda 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kapanmıştır. Enstitünün müdürlüğünü yapan F. İ. Uspenskiy'in ve çalışma arkadaşlarının işgal döneminde Trabzon'da ve Doğu Anadolu'da yaptığı çalışmalarla ilgili yayımladıkları raporlar Rusya'ya götürülen eserler hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.³⁷ Ermitaj Müzesi'nin 1994 yılında İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kuruluşunun 100. yılı vesilesiyle yayımladığı katalogdaki bilgiler de bu açıdan önem arz etmektedir.³⁸

İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü, Makedonya krizinin ve Doğu sorununun gündemde olduğu bir dönemde kurulmuştu. Enstitü müdürü Fyodor Uspenskiy'e göre, "Rusya ve Osmanlı devletlerinde yaşayan Ortodoks halklar arasında güçlü bir bağ kurmak için Bizans çalışmaları sadece akademik bir ilginin değil, siyasi hassasiyetlerin de gereği idi. Bu bağ Rus bilim insanlarına Bizans ve Ortodoksluk tarihini öğrenme sorumluluğu yüklemekteydi. Zira geçmişi bilmeden Rusya'nın Slav ve Ortodoks kardeşleriyle bağlarını güçlendirmesi imkânsızdı." Enstitünün kuruluş fikrinin İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'nde doğması, amaçlarının dış politikayla doğrudan bağlantılı olduğunun da bir göstergesiydi. Zira bu fikri ortaya ilk atan kişi, Rusya'nın İstanbul büyükelçiliğinde görev yapan Pavel Mansurov, Rusya'nın Balkanlar'da Avrupa devletleri ile rekabetten kaçamayacağını söylüyordu. Ayrıca Yunanistan, Sırbistan ve

³⁵ Melikşah Arslan, "Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847- 1914)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019), 199-200.

³⁶ Bk. *İzvestiya Russkogo Arheologičeskogo İnstituta v Konstantinopole (İRAİK)*, erişim tarihi 02.04.2023, http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=6

³⁷ *İzvestiya Rossiskoy Akademii Nauk*, erişim tarihi 06.05.2023, https://www.mathnet.ru/php/archive.phtml?jrnl=im&wshow=contents&option_lang=rus

³⁸ *Kollektsiya Muzeya RAİK v Ermitaje. Katalog Vstavki* (S. Peterburg, 1994), erişim tarihi 06.05.2023, <http://kronk.spb.ru/library/1994-spb-raik.htm>

Bulgaristan gibi bağımsızlığını yeni kazanan Balkan uluslarının kısa süre içerisinde Rusya'ya sırtını dönmesinden de endişeliydi. Bu nedenle Rusya'nın dış politikada sadece askerî gücüne güvenmemesi gerektiğini, kültürel iş birliğinin geliştirilmesinin elzem olduğunu, aksi durumda Avrupa ülkelerinin bu boşluğu dolduracağını söylüyordu. Ayrıca enstitü kurma projesinin en güçlü savunucusu, dönemin İstanbul Büyükelçisi Aleksandr İvanoviç Nelidov 1895 yıllarında Rusya'nın İstanbul Boğazı'nı ele geçirmesini savunan bir diplomatı.³⁹

İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü, Rusya'nın yurtdışındaki ilk Rus ilmi kuruluşu, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki ilk yabancı arkeoloji enstitüsüydü.⁴⁰ Sultan II. Abdülhamid ve Bâbîâli bürokratları, Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kuruluşuna ilk başta kuşkuyla yaklaştılar. 1894'te Rus Büyükelçisi Nelidov, İstanbul'da Rus büyükelçiliği idaresi altında olması planlanan bir arkeoloji enstitüsü kurma arzusunu iletince Bâbîâli, Rus Büyükelçiliği'ni caydırmaya çalışan resmi bir yazıyla karşılık verdi.⁴¹ Ancak Rus Arkeoloji Enstitüsü, 26 Şubat 1895 tarihinde İstanbul'da Beyoğlu Sakızağacı Mahallesi'ndeki bir evde bürolarını açtı.⁴² Osmanlı Devleti Rusya ile bu tarihlerde siyasi bir kriz yaşamak istemiyordu. Çünkü Rusya bir taraftan Boğazlar üzerinde ciddi bir tehdit unsuru oluyor, diğer taraftan Ermenileri himaye politikasıyla Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturuyordu. Osmanlı hükümeti bu duruma sıcak bakmasa da siyasi şartlardan dolayı enstitünün açılmasına razı olduğu anlaşılmaktadır.⁴³ Ne var ki Nisan 1895'te Osmanlı Arkeoloji Müzesi Müdürü Osman Hamdi Bey, destek jesti olarak Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne eski eser koleksiyonunun olduğu fotoğraf albümünü hediye olarak gönderdi. Buna karşılık Rus Arkeoloji Enstitüsü de bronz heykellerden dört parçayı Osmanlı Müzesi'ne gönderdi.⁴⁴ Nihayet Eylül 1897'de Rus Arkeoloji Enstitüsü bilimsel araştırma, yüzey araştırması ve kazı yapma yetkisini resmen aldı.⁴⁵

Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından Bizans döneminden kalan tarihi eserleri tanımak için 1895 ile 1914 yılları arasında çok sayıda keşif gezisi organize edildi. Enstitünün tüzüğü, Hristiyanlık öncesi Helenistik antik eserlerin incelenmesini kapsıyor olsa da Uspenskiy ve meslektaşları dikkatlerini öncelikle Bizans tarihi, teolojisi, sanatı ve eski Slav tarihi çalışmalarına yönelttiler. Nitekim özellikle Bizans'ın siyasi veya kültürel etkisi altındaki bölgeler olan Makedonya, Athos Dağı, Bulgaristan, Sırbistan, Anadolu, Yunanistan, Suriye ve Filistin'e keşif gezileri düzenlediler. Bu keşif gezilerinde Rus arkeologlar manastırlardan pek çok yazma eser topladılar, karşılaştıkları anıtların eskizlerini yaptılar ve fotoğraflarını çektiler. Ayrıca bu bölgelerde kazılar yaptılar ve bir kısmı Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kapatılmasından sonra Rusya'ya götürülen çok sayıda

³⁹ Pınar Üre, "İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü," *Toplumsal Tarih* 254 (2015): 17-18.

⁴⁰ Semavi Eyice, "Arkeoloji Enstitüleri," *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2 (İstanbul 1959), 1021.

⁴¹ BOA, Y. A. HUS, 307/84.

⁴² Hâmit Zübeyr Koşay, vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, C. 1 (Ankara: TTK, 2013), 223.

⁴³ Fatih Ünal, *Ruslar Bizansın Peşinde İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894-1914)* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015), 29.

⁴⁴ Pınar Üre, "Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics Between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894- 1914)," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, London School of Economic and Political Science, 2014), 171.

⁴⁵ BOA, BEO, 1006/75417.

değerli eseri topladılar. Bütün bu çalışmaların sonucunda enstitü bilimsel çalışmaları için zengin bir malzeme temeli de elde etti.⁴⁶

Rus Arkeoloji Enstitüsü faaliyette olduğu dönemlerde özellikle değerli yazmaları araştırmak ve ele geçirmek için büyük çaba sarf etti. Nitekim bilimsel çalışmaların çoğundan sorumlu olan Uspenskiy, enstitü tarafından yürütülen keşif gezilerinin hemen hepsine katıldı. Böylece enstitünün çalışmalarına yer verilen *Ízvestiya Russkogo Arheologičeskogo Ínstituta v Konstantinopole (İRAlK)* adıyla 16 cilt olarak düzenli bir dergi de yayımladı. Sofya'da basılan dergide çok dilli makalelere yer verildi. Uspenskiy, ayrıca Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Bizans dönemine ait kitapların olduğunu düşünerek buradaki yazmaları üç yıllık bir çalışmayla inceledi. Nitekim bu çalışmalar sırasında Komnenos Hanedanlığı Kütüphanesi'nden bir yazma eser ortaya çıkarıldı. Bu eser İmparator Aleksios Komnenos'un oğlu İsaak'ın önsözünün de bulunduğu İncil'in ilk kitaplarının yorumlarıydı. Komnenos döneminden kalma bu Grekçe yazma eser *Oktatevh (Vosmiknijiya)* XI. ve XII. yüzyıllara ait 450 adet mükemmel minyatürü de içinde barındırıyordu. Bu eserden Avrupa kütüphanelerinde sadece dört benzer nüsha bulunuyordu. Üstelik bu yazmanın İmparatorluk kütüphanesinden gelmesi ve önsözünün Komnenos'un oğlu İsaak tarafından yazılmış olması, onu diğer nüshalardan daha değerli kılıyordu. Neticede minyatürlerin tasvirleri hazırlanıp fotoğraflandı ve yazma ile ilgili Uspenskiy'in hazırladığı çalışma *Ízvestiya* dergisinde yayımlandı. Derginin 12. sayısının tamamı Uspenskiy'in *Konstantinopolskiy Seralskiy Kodeks Vosmiknijiya* (Sekiz Kitaplık Konstantinapol Seral Kodeksi)⁴⁷ çalışmasından oluşturuldu. Nitekim bu çalışmasından dolayı Uspenskiy, Rus Arkeoloji Cemiyeti tarafından büyük altın madalya ile ödüllendirildi.⁴⁸

Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün Rusya'ya götürdüğü en değerli yazmalardan biri de *Purpurniy kodeks* veya *Sarmisahliyskoe evangelie* olarak da bilinen *Codex Purpureus Petropolitanus*'di. Kodeks, 1896 yılında Anadolu'da, Kayseri yakınlarındaki Sarımsaklı köyünde bulundu.⁴⁹ Ruslar Sarımsaklı'ya varmadan önce Amerikalılar ve İngilizler, VI. yüzyıla tarihlenen bu eski İncil'i elde etmek için köylülerle pazarlık yaptılar. Rus arkeolog İ. Smirnov, Anadolu gezisinde tesadüfen bu yazmayı öğrenmiş ve Uspenskiy'e haber vermişti. Uspenskiy, Rus Büyükelçisi Nelidov'dan Sarımsaklı Yazması'nı satın almanın yolunu bulmasını istedi. Bunun üzerine Çar II. Nikolay kişisel bağış yoluyla İncil'in alınması için 10.000 ruble gönderdi. Nitekim Kayseri'nin Sarımsaklı köyüne giden Konya Rus Konsolosu Levitski tarihî İncil'i köylülerden 10.000 rubleye satın alarak İstanbul'a getirdi. Nihayetinde söz konusu İncil, Mayıs 1896'da Rusya'ya kaçırılarak Çar II. Nikolay'a takdim edildi. Daha sonra da St. Petersburg'daki İmparatorluk Halk Kütüphanesi'ne konuldu. İncil Ruslar tarafından satın alındığında yapraklarının yarısı eksikti. İncil'in bazı yapraklarının Yunanistan'ın Patmos Adası'ndaki Aziz Yuhanna Manastırı Kütüphanesi'nde, Vatikan Kütüphanesi'nde, Londra'da İngiliz Kütüphanesi'nde ve

⁴⁶ Üre, "Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894-1914)," 174.

⁴⁷ F. İ. Uspenskiy, "Konstantinopolskiy Seralskiy Kodeks Vosmiknijiya," *İRAlK* XII, (1907).

⁴⁸ Arhimandrit Avgustin (Nikitin), "Russkiy Arheologičeskiy Ínstitut v Konstantinopole," *Bogoslovskie Trudi*, Vipusk 27 (1986): 270-271.

⁴⁹ "Vnov Naidenniy Purpuroviy Kodeks Evangeliya," *İRAlK* I, (1896): 138-139.

Viyana'daki Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde olduğu tespit edildi. Ruslar bu yapraklar üzerinde de araştırma yaptılar.⁵⁰ Günümüzde bu İncil, Rusya Ulusal Kütüphanesi'nin yazma eserler bölümünde, 537 envanter numarası ile listelenmiş bulunmaktadır.⁵¹

Antonin Kapustin, Kudüs Rus Ruhanî Misyon'unun müdürü olduktan sonra Kudüs'te bilimsel ve arkeolojik çalışmalara yönelik birçok arazi satın aldı. Antonin'in 1871 yılında tarih ve kilise Arkeolojisi için özel bir anlamı bulunan Zeytin Dağı'ndan Yükseliş Şapeli'nin (İsa Mesih'in göğe yükseldiğine inanılan yer) yanında satın aldığı arazide arkeolojik kazılar yapmıştır.⁵² Antonin, antik kent surlarına 30 km uzaklıkta Roma İmparatoru Hadrianus'a ait olduğu düşünülen mermerden yapılmış baş heykeli keşfetti. Keşfedilen eser II. yüzyıla tarihleniyordu. Bir defne çelengi içindeki Hadrianus'un baş heykeli, 1885 yılına kadar Kudüs'teki Rus Ortodoks manastırının koleksiyonunda muhafaza edildi. Daha sonra İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne gönderildi ve 1899'da Ermitaj Müzesi'nin koleksiyonuna dâhil oldu.⁵³

Rus Arkeoloji Enstitüsü ilk kez 1898 yılının sonbaharında Osmanlı Makedonya'sında arkeolojik kazı çalışması yaptı. Ancak bu kazı çalışmalarının öncesinde bölgeye keşif seferleri düzenlediler. Bu seferler sırasında Pateli köyü yakınlarında arkeolojik materyaller buldular ve bir nekropol tespit ettiler.⁵⁴ Bunun üzerine Uspenskiy, burada çalışma yapmak için Osmanlı makamlarından kazı izni istedi. Çok geçmeden Uspenskiy'e Selanik ve Manastır şimendifer hattının 153. ve 154. kilometreleri arasında kazı yapma müsaadesi verildi. Ancak kazılar Osmanlı hükümetinin temsilcileri tarafından sıkı bir şekilde denetleniyordu.⁵⁵ B. V. Farmakovskiy, kazılar hakkında ailesine yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "*Hiçbir zorluk yaşamıyoruz. Türk yetkililer çok nazik davrandılar ve şimdi, bizim halkı ayaklandırmadığımızı ve altın aramadığımızı görünce, bizi rahat bıraktılar ve tam bir hareket özgürlüğü verdiler.*"⁵⁶

Mevsim şartlarından dolayı kazı çalışmasına ara verilerek kazıda elde edilen arkeolojik buluntular sandıklarda toplandı. Ancak Rusların, Pateli'de yaptığı kazıdan Osmanlı Müzesi henüz herhangi bir nesne almamıştı. Ne var ki 16 sandık dolusu olduğu bildirilen nesnelerin İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'ne getirildiği bildirildi. Bunun üzerine Osmanlı yetkilileri, Pateli'deki kazılarda elde edilen nesnelerin nizamname gereğince Osmanlı Müzesi ile paylaşılması hususunda Rus Büyükelçiliği aracılığıyla Rus Arkeoloji Enstitüsü'nü uyardı.⁵⁷ Enstitü, 16 sandıkla ilgili savunmasında mevsim şartlarının kötüleşmesinden dolayı geçen süre zarfında kazı çalışmasının yalnız başlangıcını yapabildiklerini ayrıca eski bir mezarlıkta kazı yaptıklarını, dolayısıyla

⁵⁰ "Otçöt o Deyatelnosti Russkago Arheologičeskago İnstituta v Konstantinopole za 1897-m godu," *İRAİK* III (1898): 197; Avgustin (Nikitin), "Russkiy Arheologičeskij İnstitut v Konstantinopole," 269-270.

⁵¹ V. S. Şandrovskaaya, "Predislovie," *Kolleksiya Muzeya RAİK v Ermitaje. Katalog Vıstavki* (S. Peterburg, 1994), erişim tarihi 06.05.2023, <http://kronk.spb.ru/library/1994-spb-raik-0.htm>

⁵² Arslan, "Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)," 201.

⁵³ Şandrovskaaya, "Predislovie," *Kolleksiya Muzeya RAİK v Ermitaje. Katalog Vıstavki* (S. Peterburg, 1994), erişim tarihi 06.05.2023, <http://kronk.spb.ru/library/1994-spb-raik-0.htm>

⁵⁴ "Otçöt O Deyatelnosti Russkago Arheologičeskago İnstituta v Konstantinopole za 1898 g.," *İRAİK* IV, Vıpusk 3 (1899): 149-150.

⁵⁵ BOA, İ. HUS., 67/1316-R-103; BOA. DH. MKT, 2147/110.

⁵⁶ E. Yu. Basargina, "A. A. Vasilev i Russkiy Arheologičeskij İnstitut v Konstantinopole," *Rossiyskie Uçenie v Emigratsii*, Red. V. P. Borisov, (1993): 131.

⁵⁷ BOA. DH. MKT, 2210/21; BOA. DH. MKT, 2191/63.

burada çıkan insan kemiklerinin müzeler için bir faydasının olmayacağını düşünerek Osmanlı Müzesi'ne teslim etme ihtiyacı hissetmediklerini belirtti. Söz konusu kemiklerin yedi sandık olup henüz açılmadığını ve sadece üç sandığın içinde eski eser olduğunu, bunların da ikisinin çömlüklerden birinin ise demir ve bronz eşyalardan, geri kalan sandıkların ise kazı için götürülen aletlerden oluştuğunu söylüyordu. Nihayet söz konusu eşyaların enstitü tarafından incelendikten sonra Osmanlı Müzesi idaresi ile yapılacak anlaşmayla taksim edilmesi gerektiğini belirttiler.⁵⁸

Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün 1899 yılında yayımlanan bilimsel dergisinde bu kazıyla ilgili raporlar yer almıştır. Bu rapora göre, P. N. Milyukov ve B. V. Farmakovskiy tarafından 14 Ekim-14 Kasım 1898 tarihleri arasında 154 mezarda kazı çalışması yapıldı. Bu çalışmalarda Hallstatt⁵⁹ Kültürü'ne ait kafatasları ve insan kemikleri ile birlikte altın, bronz, demir, keramik, taş ve kilden imal edilmiş 593 tane çeşitli arkeolojik obje bulundu. Raporda bu objeler şöyle listelenmiştir:⁶⁰

Bronzdan yapılmış eşyalar:

- 1) Spiral fibulalar (parçalarıyla birlikte toplam – 74 adet)
- 2) Boncuklar ve kolyeler (toplam 72 adet)
- 3) Yüzükler (24 adet)
- 4) Bilezikler (11 adet)
- 5) Düğmeler ve diğer küçük süs eşyaları (30 adet)
- 6) İğneler (5 adet)
- 7) Kaplar (5 adet)
- 8) Delikli disk (1 adet)

Demirden yapılmış eşyalar:

- 1) Bilezikler (5 adet)
- 2) İğneler ve çubuklar (17 adet)
- 3) Cımbız vb. (20 adet)
- 4) Kılıçlar (3 adet)
- 5) Bıçaklar (33 adet)
- 6) Ok uçları (4 adet)
- 7) Mızrak uçları (13 adet)

Diğer çeşitli malzemelerden yapılmış eşyalar:

- 1) Altın küpeler (2 adet)
- 2) Bronz ve kurşun alaşımından boncuk (1 adet)
- 3) Kilden boncuklar (7 adet)

⁵⁸ BOA. DH. MKT., 2264/88.

⁵⁹ Hallstatt Kültürü: M.Ö. 8. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasında Orta Avrupa'da (Avrupa'nın erken Demir Çağı) etkili olmuş olan döneme verilen ad.

⁶⁰ "Отçот о Дeyателности Русского Археологического Института в Константинополе за 1898 г.," *ІРАКІV*, Випуск 3 (1899): 150-152.

- 4) Kehribar ve taştan boncuklar (11 adet)
- 5) Bileği taşı (1 adet)
- 6) Bronz düğmelere tutturulmak için taş halkalar (2 adet)
- 7) Kilden kaplar (252 adet)

Bu objelerin içinde en büyük değeri, tarih öncesi kafatasları taşıyordu. Bunlar kutulara yerleştirildi ve Moskova'ya, araştırma yapılmak üzere D. N. Anuçin'e gönderildi. Ancak bu kutular yol sırasında kayboldu ve kafatasları hakkında tek kanıt, ağır şekilde hasar görmüş kafataslarının fotoğrafları olarak kaldı. Kazılara ait tüm materyaller, bilimsel raporu hazırlamak üzere P. N. Milyukov'a teslim edildi. P. N. Milyukov, enstitünün Makedonya'daki çalışma sonuçlarını Kiev'deki Arkeolojik Kongre'de rapor etti. Kazıların bir sonraki yıl devam etmesine de karar verildi.⁶¹

Enstitü, ertesi yıl aynı yerde kazı yapmak için tekrar izin aldı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Manastır'daki yerel yetkilileri, Rus arkeologların Osmanlı yasaları çerçevesinde hareket etmelerini sağlama konusunda uyardı.⁶² Ayrıca kazıyı denetlemek üzere Hariciye Nezareti yetkilisi ve eski eserler uzmanı Tevhid Bey'i Manastır'a gönderdiği gibi Rus Büyükelçiliği'ne Osmanlı Müzesi'nin alacağı payı belirten bir not göndermişti.⁶³ Farmakovskiy, kazılar hakkında ailesine yazdığı bir mektupta şunları belirtmiştir: "İşler çok yoğun. Güneşin doğuşuyla birlikte araziye gelip ve kazı yapıyoruz. Güneşin batışıyla eve dönüyoruz ve envanteri Fransızca olarak yazıyoruz." Farmakovskiy ayrıca Rus bilim insanlarının, Türk yetkilisinin gözetimi altında çalıştığını da belirtmiştir.⁶⁴ B. V. Farmakovskiy ve A. A. Vasilev başkanlığında yapılan bu kazıda 222 mezar kazısı yapıldı ve 1206 objeye ulaşıldı. Enstitünün raporunda bu objeler şöyle listelenmiştir:⁶⁵

Bronzdan yapılmış eşyalar:

- 1) Çeşitli formlarda fibulalar, parçalarıyla birlikte (106 adet)
- 2) Boncuklar, kolyeler ve spiraller (183 adet)
- 3) Yüzükler (51 adet)
- 4) Bilezikler (35 adet)
- 5) Çeşitli boyutlarda düğmeler (155 adet)
- 6) İğneler (22 adet)
- 7) Küpeler (8 adet)
- 8) Kaplar (15 adet)
- 9) Diğer çeşitli eşyalar ve parçalar (68 adet)

Demirden yapılmış eşyalar:

⁶¹ Basargina, "A. A. Vasilev i Russkiy Arheologičeskiy Institut v Konstantinopole," 131.

⁶² BOA, DH. MKT, 2288/87.

⁶³ BOA, DH. MKT, 2273/76.

⁶⁴ Basargina, "A. A. Vasilev i Russkiy Arheologičeskiy Institut v Konstantinopole," 131.

⁶⁵ "Otcöt o Deyatelnosti Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole za 1899 g.," *İRAİK VI*, Vıpusk 2-3 (1901): 476-477.

- 1) Mızrak uçları, hançerler vb. (39 adet)
  - 2) Çubuklar ve dökme iğneler (12 adet)
  - 3) Bıçaklar (8 adet)
  - 4) Bilezikler (4 adet)
  - 5) Cımbızlar (5 adet)
  - 6) Kılıçlar (6 adet)
  - 7) Diğer çeşitli eşyalar ve parçalar (38 adet)
- Diğer çeşitli malzemelerden yapılmış eşyalar:
- 1) altın süs eşyaları (4 adet)
  - 2) Taş ve kemikten yapılmış eşyalar (15 adet)
  - 3) Ahşap eşyalar (8 adet)
  - 4) Kil ve taştan yapılmış küçük eşyalar (59 adet)
  - 5) Kil kaplar (362 adet)

Osmanlı hükümeti ile yapılan anlaşmaya göre, buluntuların yarısı Osmanlı Müzesi'ne teslim edildi. Kazılara ilişkin tüm materyaller, fotoğraflar ve günlükler P. N. Milyukov'a devredildi. Ancak, P. N. Milyukov kazı raporunu zamanında hazırlayamadı ve 1917'den sonra arşivi Bolşevikler tarafından ele geçirildi. Günlük, plan ve kazı fotoğraflarını geri elde etme çabaları sonuçsuz kaldı. Sonuç olarak, Makedonya halkının kökeni hakkında çalışmalara başlangıç yapan kazılarla ilgili materyaller bilimsel kullanıma sunulamadı. Bununla ilgili sadece Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün bildirimlerinde kısa bir rapor ve buluntuların envanter listesi mevcuttur.⁶⁶

1898-1899 Makedonya seferi, Osmanlı hükümetinin kendi sınırları içindeki Rus arkeologlara karşı yetkisini kullanma konusundaki hassasiyetini göstermiş oldu. Zira Osmanlı hükümeti, zaman zaman kurumları aracılığıyla yabancı arkeologlara egemenlik haklarını hatırlatıyordu. Yine de Pateli kazısındaki Hallstatt Kültürü'nden kalma kalıntıların önemsizliği göz önüne alındığında, Osmanlı hükümetinin gösterdiği hassasiyet dikkate değerdi. Bu olay, Osmanlı hükümetinin eski eserler üzerindeki mülkiyet haklarıyla yalnızca onlara yüklenen sembolik anlam nedeniyle ilgilenmediğini, yabancı arkeologları izleme ve onları Osmanlı yasalarına uymaya zorlama eyleminin başına siyasi bir mesaj olduğunu gösterdi.⁶⁷

Rusların Osmanlı topraklarında yaptığı önemli keşif seferlerinden birinde, Palmira Gümrük Tarifeleri⁶⁸ keşfedildi. 1882'de Rus arkeolog Prens Abamelek Lazarev tarafından keşfedilen MS. 137'den kalma Palmira Gümrük Tarifeleri, eski bir vergi kanununun ana hatlarını çiziyordu. Tarifelerin üzerindeki yazılar Aramice ve Grekçe olarak yazılmıştı.

⁶⁶ Basargina, "A. A. Vasilev i Russkiy Arheologičeskiy Institut v Konstantinopole," 132.

⁶⁷ Üre, "Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894-1914)," 184-185.

⁶⁸ Ermitaj Müzesi'nin Doğu Sanatı bölümünde 4187 envanter numarası ile sergilenen Palmira Gümrük Tarifeleri, Roma İmparatoru Hadrian M.S. 137 dönemine ait bir belgedir. Akdeniz ülkelerini Hindistan, Arabistan ve İran'a bağlayan ticaret yollarının kavşağında yer alan Palmira, uluslararası ticaret sayesinde gelişmişti. Tarife metni bir stelin üzerine Yunanca ve Aramice olarak oyulmuştu. Palmira yazısı Arami alfabesinin bir çeşidiydi. Bk: "Palmirskiy Poşlinnyy Tarif," erişim tarihi, 03.04.2023, <https://www.hermitagemuseum.org/digital-collection/87980>

1884'te Abamelek Lazarev bu anıtın önemi hakkında "Palmira"⁶⁹ başlıklı bir makale yayımladı. Bu yayımdan sonra, Rus uzmanlar arasında anıtın bir Rus müzesi için satın alınması fikri doğdu. Kısa bir süre sonra İmparatorluk Akademisi Başkanı Büyük Prens Konstantin Konstantinoviç, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi İvan Zinoviyev'e bir mektup yazarak Palmira Tarifeleri'nin Rusya'ya getirilmesi işini halletmesini istedi. Zinoviyev bu konuyla yakından ilgilendi ve tarifeleri almak için Sultan II. Abdülhamid ile bizzat görüştü. Nihayet 13 Ekim 1900 tarihinde Sultan II. Abdülhamid, Palmira Gümrük Tarifleri'ni Rusya'ya hediye etti.⁷⁰

Rus Arkeoloji Enstitüsü bu eserlerin Rusya'ya götürülmesi ile ilgili sorumluluğu üstlendi. 1901'de Uspenskiy ve Kudüs'teki Rus konsolosluk tercümanı Ya. İ. Huri anıtın Rusya'ya gönderilme işlemleri için Suriye'ye gitti. Huri, Palmira Gümrük Tarifeleri'nin çıkarılması, paketlenmesi ve yükleme işlemlerinin raporunu ayrıntılı olarak tuttu. Taş levhalar sandıklara konulduktan sonra katırlarla Şam'a, ardından demiryolu ile Beyrut'a getirildi. Beyrut'tan Odessa'ya ve son olarak da St. Petersburg'daki İmparatorluk Ermitaj Müzesi'ne gönderildi.⁷¹ Bununla birlikte Huri, tarifelerin taşınması esnasında Palmira yakınlarında bulunan Üç Kardeşler Mağarası'nda incelemeler yaptı. Nitekim raporunda, beyaz taştan yapılmış oldukça iyi korunmuş 6 rölyefin satın alındığından bahseden Huri, cenaze kabartmalarından oluşan bu rölyefleri kimlerden satın aldığına dair bilgi vermemiştir. Ne var ki bu eserler ilk olarak İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün koleksiyonuna girdi ve oradan 1914 yılında Ermitaj Müzesi'ne gönderildi.⁷² Günümüzde Ermitaj Müzesi'nde söz konusu eserler sergilenmeye devam edilmektedir.⁷³

Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün Karadeniz kıyılarındaki çalışmaları da önemliydi. Uspenskiy'e Mayıs 1895'te Osmanlı Dâhiliye Nezareti tarafından Karadeniz kıyılarında, Trabzon, Sinop ve Samsun şehirleri çevresinde araştırma gezisi için izin verildi.⁷⁴ Bölgedeki yetkililerden Uspenskiy ve meslektaşlarına gerekli yardımı yapmaları istenirken, bir yandan da davranışlarının izlenmesi istendi.⁷⁵ 1895'teki ilk Karadeniz seferi sırasında enstitü üyelerinden oluşan heyet, Hristiyan sanatına ait materyaller topladılar. Ayrıca Trabzon'daki Sümela, Vaselon ve Peristera manastırlarında

⁶⁹ Abamelek Lazarev, "Palmira," *Arheologičeskie İzsledovanie* (S. Peterburg, 1884).

⁷⁰ Uspenskiy, "O Perevozke iz Palmiri v S. Peterburg Pliti s Nadpisyu," *İRAİK XIII* (1908): 363-371; Avgustin (Nikitin), "Russkiy Arheologičeskiy İnstitut v Konstantinopole," 282-283.

⁷¹ Uspenskiy, "O Perevozke iz Palmiri v S. Peterburg Pliti s Nadpisyu," *İRAİK XIII* (Sofya 1908): 369-370; BOA, BEO,1731/129825.

⁷² E. V. Zeymal, "K 90-letiyu Palmirskogo Tarifa v Ermitaje (1904-1994)," *Kolleksiya Muzeya RAİK v Ermitaje. Katalog Vıstavki* (S. Peterburg, 1994), 237-238, erişim tarihi 06.05.2023, <http://kronk.spb.ru/library/1994-spb-raik-add.htm>

⁷³ "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef Boşa i Şalmı" (Boş ve Şalma'nın Palmira Rölyefi) Envanter No: 8839, "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef Hayrana" (Hayran'ın Palmira Rölyefi) Envanter No: 8840, "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef s İzobrajeniem Mujçini" (Bir Adamı Tasvir Eden Palmira Rölyefi) Envanter No: 8841, "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef Zabdibola Sına Zabdelaha" (Zabdelah'ın Oğlu Zabdibol'un Palmira Rölyefi) Envanter No: 8842, "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef Vahballata Sına Bofera" (Boref'in Oğlu Vahballat'ın Palmira Rölyefi) Envanter No: 8843, "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef Akmat Doçeri Yarhaya" (Yarhay'ın kızı Akmat Palmira Rölyefi) Envanter No: 8844'te sergilenmektedir. Bk. "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef," erişim tarihi 06.05.2023, <https://www.hermitagemuseum.org/search-results?search=%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9+%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D1%84>

⁷⁴ BOA, BEO. 628/47089.

⁷⁵ BOA, DH. MKT, 379/80.

araştırmalar yaptılar. Manastır ve kiliselerdeki yazma eserleri tespit ettiler. Bununla birlikte şehirlerin eski yerleşim yerleri ve arkeolojik zenginlikleri hakkında bilgiler topladılar.⁷⁶

Samsun'daki Rus diplomatik temsilciler ile Uspenskiy arasındaki görüşmeler, yasadışı eski eser ticaretine karışma ihtimalini gösteriyordu. Kasım 1902'de Samsun'daki Rus konsolos yardımcısı Viktor Fedoroviç Kal, günümüz Samsun yakınlarındaki Amisos antik kentinden Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne kitabeler gönderdi ve bu antik nesnelere için Uspenskiy'den bir fiyat belirlenmesini istedi. Bir ay sonra Kal'dan Uspenskiy'e yazılan benzer bir mektup bu ağı biraz daha aydınlattı. Aralık 1902'de Kal, yerel bir sakinden bizzat satın aldığı eserleri Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne hediye olarak gönderdi. Bu eserler arasında gümüş ve bronz nesnelere, kolyelere, küpelere, yüzüklere ve bir Apollo heykelinden parçalar vardı. Bu mektupta Kal, Samsun'da arkeoloji ile ilgilenen tek kişi olarak tanımlandığı Uzun Mihail adlı kişinin, Amisos çevresinde, özellikle Roma döneminden kalma antik nekropolde gizli kazılar yaptığını ve yakındaki tiyatro ve tapınaktan umut verici sonuçlar çıkabileceğinden bahsetmekteydi. Kal, 1903 yılı boyunca Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne antik objeler göndermeye devam etti. Şubat 1903'te Karadeniz kıyısında, Ordu yakınlarında bulunan üç bronz Bizans haçını gönderdi. Kal, bu nesnelere çok ucuza aldığını yazıyordu. Ayrıca, Samsun çevresinde gizli kazılar yapılırsa Uspenskiy'e haber vereceğine dair söz verdi. Haziran 1903'te iki paket dolusu ürün daha gönderdi. 1904'te Uspenskiy, Rus Arkeoloji Enstitüsü üyesi Leper'i ön araştırma için Samsun'a gönderdi. Leper, bu gezisinde Osmanlı makamlarından herhangi bir engelle karşılaşmadı. Haziran 1904'te Uspenskiy, Büyükelçi Zinovyev'den 1904 sonbaharında Samsun'da kazı yapmak için izin almasına yardım etmesini istedi. Enstitünün, Pateli'den sonra ikinci kez Osmanlı Müzesi'nin yetki alanında kazı yapma isteğine Osmanlı hükümeti izin vermedi.⁷⁷

3) İşgal Yıllarında Anadolu'dan Rusya'ya Götürülen Eserler

Birinci Dünya Savaşı yıllarında işgal edilen Karadeniz kıyılarında eski eserlerin tespiti için Rus İmparatorluk Arkeoloji Derneği'nin 6 Nisan 1916 tarihinde bir toplantı yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu toplantı sonucunda Rus Bilimler Akademisi ile birlikte bölgede çalışma yapmak için bir komisyon kuruldu. Bunun için Kafkasya Naibi Büyük Knez Nikolay Nikolayeviç'ten izin alındı. Giderler İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından karşılanacaktı. Trabzon'a gönderilecek heyetin başkanlığına İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü Müdürü F. İ. Uspenskiy getirildi. F. İ. Uspenskiy, F. İ. Şmit ve Ressam N. K. Kluge'den oluşan heyet, 13 Mayıs 1916'da Trabzon'a ulaştı.⁷⁸ Heyetin amacı, Trabzon ve çevresindeki antik eserleri, özellikle kilise ve camilerle içindeki eşyaları tespit etmek ve koruma altına almaktı.⁷⁹

Uspenskiy, Trabzon'a geldiğinde Türklerin yaşadığı yerleri terk edilmiş ve yağmalanmış olarak buldu. Zira işgalden sonra şehri terk etmek zorunda kalan Türklerin

⁷⁶ "Otçöt o Deyatelnosti Russkago Arheoloşeskago İnstitutu v Konstantinopole za 1985 g.," *İRAİKİ* (1896): 25-29.

⁷⁷ Üre, "Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894-1914)," 197-199.

⁷⁸ Halit Dünder Akarca, "The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During the First World War 1915-1917," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent University, 2002), 105-106.

⁷⁹ F. İ. Uspenskiy, "Soobşeniya i Otçöt Akademika F. İ. Uspenskogo o Komandirovke v Trapezunte," *İzvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk*, Seriya 6, Tom 10, Vipusk 16 (1916): 1467.

mülkleri yağmalanmıştı. Aynı zamanda şehirdeki camiler de yağmalanmış ve süslemeleri yerinden sökülüştü. Bu hadiseyi yapanlar şehirde kalan Rumlar ve şehri işgal eden Rus askerleriydi. Bunun üzerine Uspenskiy, yağmayı durdurmak ve camilerde kalan eserleri kurtarmak için Trabzon'daki askeri yetkililerden, camilerin korunmasına yönelik tedbirlerin alınmasını istedi. Daha sonra heyet Ayasofya, Yeni Cuma ve Ortahisar camilerinde çalışma yaptı.⁸⁰ Ayrıca Trabzon'da Bizans imparatorlarının defnedildiği Altınbaşı Meryem Ana Kilisesi, fetihten sonra Ortahisar Camisi'nin bahçesinde fetih sırasında şehit olduğuna inanılan Hoşoğlan'a atfedilen türbede Uspenskiy tarafından bir kazı çalışması yapıldı. Uspenskiy'in iddiasına göre bir Bizans imparatoruna ait olan bu mezardan iki cesede ait kemikler çıkarıldı. Cesetlerden birinin başı kesilmiş durumdaki bir Müslüman'a ait olduğu, diğerinin ise bir lahit içerisinde olduğunu tespit ettiler. Nitekim Uspenskiy tarafından 1923 yılında yayımlanan "Çar IV. Aleksios'un Trabzon'daki Mezarı"⁸¹ adlı makalede lahidin Trabzon İmparatoru olan IV. Aleksios'a ait olduğu iddia edildi. Nihayetinde Trabzon İmparatoru'na ait olduğunu düşündükleri kemikleri Trabzon Rum Başpiskoposu'na teslim ettiler.⁸²

Ortahisar Camisi Trabzon'dan toplanan tarihî eserlerin, kitapların, belgelerin ve çeşitli eserlerin depolanması için düzenlendi. Böylece kıymetli yazmalar ve belgeler Ortahisar Camisi'nde toplanarak bir araya getirildi. Heyet üyeleri arasında Prof. Şmit ve Ressam Kluge de bulunuyordu. Uspenskiy, değerli yazmaları ve evrakları dört büyük sandığa yerleştirdi. İçlerinden en değerli olarak görülen 17 yazma eseri birinci sandığa yerleştirerek Rus Bilimler Akademisi'ne teslim edilmek amacıyla Petrograd'a⁸³ gönderdi. İkinci sandıkta 20 yazma ile 66 dosya içinde defter, üçüncü sandıkta 187 yazma, dördüncü sandıkta 91'i ciltlenmiş olan 200 yazma eser, 65 defter, 23 sayfa ve 12 çanta içinde yazma eser bulunuyordu. Bu üç sandıkta toplanmış eserlerin de Petrograd'a gönderilmesini isteyen Uspenskiy Trabzon'daki çalışmalarını tamamlamasının ardından birçok tarihi eserin depoladığı Ortahisar Camisi'nin anahtarını işgal kuvvetlerinin komutanına vererek bir sonraki yıl tekrar dönmek üzere Petrograd'a gitti.⁸⁴

1917 yılının yazında Trabzon'da daha kapsamlı çalışmalar yapmak için arkeolojik araştırma heyeti kurulması kararlaştırıldı. Bu heyetin başkanlığına Uspenskiy getirildi. Ortahisar Camisi'nde toplanan belge, kitap ve yazma eserleri araştırmak için de Lazarev Enstitüsü'nden Doğu Dilleri Bölümü profesörü A. Ye. Krımskiy görevlendirildi. Heyet, 8 Haziran 1917 yılında Ortahisar, Yeni Cuma ve Ayasofya camilerinde incelemelerde bulundu. Çalışmaları "1917 Yazında Trabzon'daki Çalışmalar Hakkında Rapor" olarak yayımlayan Uspenskiy, depolanan belge, kitap ve çeşitli eserlerin bir kısmının Rumlar ve Rus askerleri tarafından yağma edildiğini de raporunda belirtti. Eserleri ayrı başlıklar altında raporlayan Uspenskiy, camilerin pencerelerinin, kapı ve kilitlerinin tahrip

⁸⁰ F. İ. Uspenskiy, "Doklad Uspenskogo," *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*, Seriya 6, Tom 10, Vipusk 16 (1916): 1490.

⁸¹ F. İ. Uspenskiy, "Usipalnitza Tsarya Alekseya IV v Trapezunte," *Vizantiyskiy Vremennik*, T. 23 (1923): 1-14.

⁸² Avgustin (Nikitin), "Russkiy Arheologičeskiy Institut v Konstantinopole," 274-275.

⁸³ Saint Petersburg şehrinin ismi 1914'te Petrograd olarak değiştirilmiştir.

⁸⁴ Uspenskiy, "Doklad Uspenskogo," 1490-1492.

edildiğini, bunların onarılması gerektiğini de yazdı.⁸⁵ Diğer taraftan Krımskiy, Ortahisar Camisi'nde toplanan eserlerle ilgili yaptığı çalışmanın raporunda, bu eserlerin Uspenskiy tarafından Türklerin terk edip gittiği yerlerden toplanıp Ortahisar Camisi'nde biriktirildiğini yazdı. Krımskiy'in belirttiğine göre bu eserler önceki yıl 200 sandığa yerleştirilmiş ve her biri 10 pud⁸⁶ (yaklaşık 160 kg.) ağırlığında hepsi yaklaşık 2000 pudluk (32 ton) materyalden oluşuyordu. Ortahisar Camisi'nin bir kenarında da 1000 puddan (16 ton) fazla belgelerle dolu çuvallar bulunuyordu. Raporda ayrıca basılmış kitaplar, yazmalar ve belgelerle ilgili ayrıntılara da yer verildi.⁸⁷

Söz konusu bu rapora göre toplanan eserlerin içinde 500'den fazla yazma eser bulunuyordu. Bunlardan 200 tanesi yazma Kur'an, 300 tanesi ilahiyat, felsefe ve mantık konulu değerli yazma eserlerdi. Basılan kitaplarla ilgili olarak ise karşılıklarına çok zengin bir Türk kütüphanesinin çıktığını, bunların dinî ve dünyevî, bilimsel ve popüler baskılara kadar çeşitli eserlerle birlikte bir dizi dergi ve gazeteler olduğu belirtilmiştir. Özel sandıklara ayrılanlardan bazıları şunlardır:⁸⁸

Tarih ve coğrafya alanında; Saadettin (Vakayinameler Tacı), Naima, Solakzade, Cevdet, Vasıf, Lütfi, Sami, Şani, Şakir, Subhi, İzzî, İtalya Tarihi, Hadikatü'l-Cevami gibi eserler ve yazarlar.

Klasik şairlerden; Galib, İsmet, Muhibbi (Kanuni Sultan Süleyman), Nabi, Nefi, Ragıb, Bağdatlı Ruhi, Sami, Sururi, Fazıl Bey, Şeref Hanım.

İlahiyatçı ve hukukçulardan Beydava vd.

Eserler arasında yer alan belgeler Rusların Trabzon'a girişi sırasında şehri terk eden Müslümanlardan kalan bürolardan, bankalardan, ticarethanelerden, özel mülkiyetlerden toplanmışlardı. Bunların 1000 puddan (16 ton) fazlasını ticarî ve büro evrakları oluşturuyordu. Buradaki evraklar, vakıf defterleri, arazi evrakları, gelir-gider hesapları, kiracı-mülk sahibi senet ve makbuzlarından oluşmaktaydı. Bu evraklar arasında, eski sultanlar tarafından cami vakfına verilen sahiplik hakkını gösteren onanmış belgelerle birlikte Trabzon'un ekonomik yaşamını gösteren diğer işkollarına ait alım-satımlar, ipotekler, taahhütler ve senetler de bulunmaktaydı.⁸⁹

Trabzon'da Uspenskiy'in çalışma arkadaşlarından biri de F. M. Morozov'du. Hayatının önemli bir bölümünü Ermitaj Müzesi koleksiyon sorumlusu olarak geçiren arkeolog ve sanat tarihçisi Morozov Trabzon'da yapılan arkeolojik kazıların neredeyse tamamını fotoğraflamıştı. Morozov'un Ortahisar Camisi'nde toplanan eserlerle ilgili verdiği bilgilere göre, Osmanlı Türkçesi yazmalar, doküman ve kitapların toplamı 30 ton ve 200 büyük sandıktan oluşuyordu. Diğer eserleri de şöyle listelemişti:⁹⁰

1) İki tarafı lotus çiçekleriyle işlenmiş, içi oyulmuş ve dibi suyun akması için

⁸⁵ F. İ. Uspenskiy, "Otçöt o Zanyatiyah v Trapezunte Letom 1917 g.," *İzvestiya Rossiskoy Akademii Nauk*, Seriya 6, Tom 12, Vipusk 5 (1918): 207-238.

⁸⁶ Pud (Rusça: пуд) eşit bir kütle birimidir. 1899'dan beri yaklaşık olarak 16.38 kilograma denk gelmektedir. SSCB 1924'te resmi olarak pudu kaldırdı.

⁸⁷ Uspenskiy, "Otçet o Zanyatiyah v Trapezunte Letom 1917 g.," 212.

⁸⁸ Uspenskiy, "Otçöt o Zanyatiyah v Trapezunte Letom 1917 g.," 213-214.

⁸⁹ Uspenskiy, "Otçöt o Zanyatiyah v Trapezunte Letom 1917 g.," 214-215.

⁹⁰ Halit Dünder Akarca, "İlmi İşgal: Birinci Cihan Harbi'nde Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler," *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 17 (2014): 26-27.

delinmiş sütun başlığı.

2) İmparator Aleksios Komnenos'un mezarında yapılan kazılarda çıkarılan yaprak motifleriyle süslenmiş mermer sütun başlığı.

3) Aynı mezarın etrafında bulunan çeşitli motiflerle süslü mermer blok.

4) İmparator Aleksios Komnenos'un mezarından çıkarılan kemikler.

5) Aynı mezar kazısında bulunan mermer sütun.

6) Aziz Yevgenios Kilisesi'ne ait yer mozaikleri.

7) Aziz Yevgenios Kilisesi'nden çıkarılan iki cesede ait kemikler

8) Selçuklulardan kalma ahşap oymalı iki kanatlı minber kapısı.

9) Ortahisar Camisi'nde bulunan Arapça yazılı su kapları.

10) Gümüş ve kemik süslemeli bir minber.

11) Mekke ve Medine tasvirleri.

12) Bronz bir saat.

1917 yılında Rusya'da yaşanan Bolşevik Devrimi ile birlikte bilim heyeti Rusya'ya dönmek zorunda kaldı. Buna rağmen eski eserlerden büyük kısmı Rusya'ya götürülmüştür. Yapılan tespitlere göre Trabzon'dan Rusya'ya götürülen eserler genel olarak şu şekildedir:⁹¹

1) Ortahisar ve Fetvahane kütüphanelerinin mührüne sahip yaklaşık 500 adet yazma eser.

2) Yeni Cuma Ayasofya ve Ortahisar camileri kazılarında çıkarılan mozaikler ve freskler.

3) Ortahisar Camisi'nin önünde bulunan çeşmenin ejderha ağzı şeklindeki oluğu.

4) Ortahisar Camisi'nde yer alan Arapça yazılı su kapları, gümüş ve kemik süslemeli minber ve Mekke ve Medine tasvirleri.

5) Çarşı ve Ahi Evran camilerine ait sancaklar ve değerli eşyalar.

6) Hatuniye Vakfı'na ait padişah fermanları

7) Trabzon'daki Müslümanlara ait kıymetli belgeler

8) Trabzon matbuatına ait gazete ve kitap koleksiyonu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nden Asya Müzesi'ne çok sayıda yazma eser gönderildi. İslamî yazmaların envanterini hazırlamaktan sorumlu olan İ. Y. Kraçkovskiy, 17 Mayıs 1917'de Asya Müzesi'ne sunduğu raporda eserlerin bir listesini vermiştir. Bu eserlerin önemli bir kısmı S. V. Ter-Avetisyan tarafından toplanarak, önce Tiflis'e, oradan da Petersburg'a gönderilmiştir. İ. Y. Kraçkovskiy cepheden 178 Türkçe, 51 Farsça, 1050 Arapça toplamda ise 1289 yazma eserin Asya Müzesi'ne gönderildiğini

⁹¹ Veysel Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti'nin İşgal Yıllarında Trabzon'da Yaptığı Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler," *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik* içinde, ed. Veysel Usta (Trabzon: Serander Yay., 2021), 135.

belirtmiştir. Bu eserler “Van Koleksiyonu” olarak adlandırılmıştır.⁹² Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu coğrafyasından toplanan Türkçe eserlerin envanterini hazırlayan Falev, 178 Türkçe yazma eserin üçünün taş baskısı, bir tanesinin ise Kürtçe olduğunu belirtmiştir. Türkçe eserlerin büyük çoğunluğu kelimeler ve fıkıh ile ilgili eserlerdir. Ayrıca eserler arasında az sayıda fetva kitabı ile Osmanlı şairlerine ait divanlar ve Kaside-i Bürde için yazılan yorum kitapları da bulunmaktadır.⁹³

F. İ. Uspenskiy savaşın başlamasıyla kapanan ve Osmanlı Devleti tarafından el konulan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinin savaştan sonra iade edilmesi hususunun tartışmaya açılmasını ve Trabzon’da ele geçirilen yazmalara karşılık pazarlık kozu olarak kullanılabilceğini kendi raporunda dile getirmiştir. Uspenskiy’e göre enstitünün koleksiyonu Trabzon’dan toplanan yazmalardan çok daha değerliydi.⁹⁴ Savaştan sonra İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü’nün eserleri ile Anadolu’dan Rusya’ya kaçırılan eserlerin takas edilmesi gündeme geldi. Eserlerin iadesi ile ilgili Osmanlı Devleti tarafından 13 Aralık 1919 ve 3 Ağustos 1920 tarihlerinde girişimler yapıldı. Ancak bütün girişimler neticesiz kaldı. Daha sonra Türk Hariciye Vekâleti tarafından, Moskova Sefareti aracılığıyla Sovyet hükümetine 11 Şubat 1924 tarihli yazıyla savaş sırasında Rusya’ya götürülen eski eserleri iade etmeleri gerektiği belirtildi.⁹⁵ Nihayet Rusların Doğu Anadolu’yu işgal ettiği dönemde Erzurum, Trabzon, Kars, Van gibi şehirlerden götürülen 40 sandık esere karşılık Rus Arkeoloji Enstitüsü’nde bulunan antika eserler ve yazma eserlerin takası dahi teklif edildi. Fakat Ruslar bu teklife de yanaşmadı.⁹⁶

1929 yılında Puşkin Edebiyat Enstitüsü’nün kıdemli uzmanlarından M. D. Belyaev, enstitünün materyallerini almak üzere İstanbul’a gönderildi.⁹⁷ 16 Temmuz 1929’da hazırlanan listelerle Rus Arkeoloji Enstitüsü’nün 26.703 ciltten oluşan kütüphanesi ve diğer eski eserleri yaşanan münakaşalar neticesinde Ruslara makbuz karşılığında teslim edildi.⁹⁸ 1930’da enstitünün materyalleri Leningrad’a geldi. Bir komisyon oluşturuldu ve yazma eserlerin çoğu Bilimler Akademisi Kütüphanesi’ne yerleştirildi. Bir kısmı da Leningrad’daki Tarih Enstitüsü’ne devredildi. Enstitü’nün Müze eserleri ise Ermitaj Müzesi’ne gönderildi. Bu eserler içinde beş binden fazla kurşun mühür, küçük heykeller ve XIV-XVIII. yüzyıllara ait 25 ikon da bulunuyordu.⁹⁹ Bununla birlikte 1930 yılında 167 Türk yazma eseri Türkiye’ye verilmek üzere Moskova’ya gönderildi. Fakat Türkiye’ye iade edilmesi için Moskova’ya gönderilen yazmaların iade işlemi gerçekleşmedi. Bu yöndeki bütün çabalara rağmen Rusya hükümeti Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu coğrafyasından topladıkları yazma eserleri Türkiye’ye teslim etmedi. Bu eserlerin bir kısmı Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü’nde kalmıştır.¹⁰⁰ Günümüzde bu eserleri

⁹² İgnatıy Kraçkovskiy, “Arabskiye Rukopisi, Postupivşiya v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo Fronta,” *İzvestiya Akademii Nauk* 11/13 (1917): 913-914.

⁹³ Pavel Falev, “Osmanskiye Rukopisi Postupivşiya v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo Fronta,” *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Seriya 4, Tom 12, Vipusk 15 (1918): 1619-1630.

⁹⁴ Uspenskiy, “Otçöt o Zanyatiyah v Trapezunte Letom 1917 g.,” 226-227.

⁹⁵ Usta, “Rusya’ya Götürülen Eserler,” 136-137.

⁹⁶ Koşay vd., *Türk Kazı Tarihi*, 223-224.

⁹⁷ Avgustin (Nikitin), “Russkiy Arheologičeskiy İnstitut v Konstantinopole,” 288.

⁹⁸ Eyice, “Arkeoloji Enstitüleri,” 1022.

⁹⁹ Avgustin (Nikitin), “Russkiy Arheologičeskiy İnstitut v Konstantinopole,” 288.

¹⁰⁰ Oleg Akimuşkin, “K İstorii Formirovaniya Fonda Musulmanskih Rukopisey Sankt Peterburgskogo Filiala İnstituta Vostokovedeniya RAN,” *Pismennie Pamyatniki Vostoka* 1/6 (2007): 211.

St. Petersburg kütüphanelerinin yazma eserler kataloglarında görmek mümkündür. Anadolu'dan götürülen kıymetli eserlerin büyük bir kısmı St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde, Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde ve Ermitaj Müzesi'nde bulunmaktadır.¹⁰¹

Fatih Ünal kitabında 1914 yılında kapatılan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün İstanbul'da kalan koleksiyonunun 1929 yılında Trabzon'dan götürülen yazma eserlerle takas edildiğini belirtmiş, fakat bununla ilgili bir kaynak paylaşmamıştır.¹⁰² Ayrıca Rus bilim insanlarından da bu eserlerin Türkiye'ye iade edildiğine yönelik iddiaları olmuştur. Örnek olarak, 2020 yılında Moskova Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Anna Georgievna Tsipkina'nın "*F. İ. Uspenskiy Önderliğinde Trabzon'a Yapılan Bilimsel Geziler 1916-1917*" başlıklı tezinde, Batum'daki yanlış anlaşılmalardan dolayı kaybolan eserlerin dışında, Trabzon'dan toplanan yazma eserlerin İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün koleksiyonuyla takas edildiği belirtilmiştir.¹⁰³ Fakat Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi arşivlerinden günümüze kadar bu eserlerin Türkiye'ye iade edildiğini kanıtlayan bir belge çıkmamıştır. Tarafımızca yapılan arşiv taramasında da böyle bir belgeye ulaşılamamıştır. Bu iddianın aksine Anadolu'dan götürülen yazma eserlerin bir kısmına Rus bilim insanlarının hazırladığı güncel kütüphane kataloglarında rastlanılmaktadır.¹⁰⁴

L. V. Dmitriyeva'nın 2002 yılında yayımlanan Rusya Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Türk El Yazmaları Kataloğu, yaklaşık 2.500 yazma eser koleksiyonu içermektedir. Bu koleksiyonun büyük kısmı Türkçe, Çağatayca ve Özbekçedir.¹⁰⁵ Bu katalogun içinde Van koleksiyonundaki eserlerden bir kısmı da yer almıştır. Katalogda Van koleksiyonuna ait olduğu belirtilen eserlerden bazıları şunlardır:

1) Silsele-i Peygamberan ve Padişahan. "Peygamberlerin ve Padişahların Soyağacı". Osmanlı Sultanı II. Selim ile biten peygamberlerin ve hükümdarların soyağacı. (Koleksiyon Dizin No: 238 / Yazma Eser No: C 895)

2) Fazıl Mahmûd Vardari'nin Kitab-ı Tertîb-i Zîbâ adlı eseri. XVIII. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 379 / Yazma Eser No: B 1432)

3) Fazıl Abdurrahman Feyzî. Fıkıh konulu 24 bölümden oluşan bir eser. XVIII. yüzyılın sonu. (Koleksiyon Dizin No: 409 / Yazma Eser No: C 1067)

4) Cevâhir el- Ferâiz. Eser İslam'ın emirleri hakkında. XVIII. yüzyılın başı. (Koleksiyon Dizin No: 418 / Yazma Eser No: B 1466)

5) Abdülgafûr Azerbeycanî. Vâkıa suresinin orijinaline alt yazılı çevirisi. (Koleksiyon Dizin No: 563 / Yazma Eser No: B 1688)

6) Kissa-i Buğra Han adlı Farsça eserin tercümesi. Karahanlı hükümdarı Buğra

¹⁰¹ Vüsale Musalı, "Rus Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'dan St. Petersburg'a Götürülmüş Olan Elyazması Eserler," *Kültürk* 3 (2021): 101-102.

¹⁰² Ünal, *Ruslar Bizansın Peşinde İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü*, 213.

¹⁰³ Anna Georgievna Tsipkina, "Nauçne Ekspeditsii v Trapezund (1916, 1917 gg.) Pod Rukovodstvom Akademika F. İ. Uspenskogo," (Magisterskaya Dissertatsiya. Moskovskiy Gosudarstvenniy Unversitet 2020), 101-102.

¹⁰⁴ Lyudmila Vasilevna Dmitriyeva, *Katalog Tyurkskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Moskva 2002; A. V. Savçenko, *Akademiya Nauk Ukrainskoy SSR. Tsentralnaya Nauçnaya Biblioteka im. V. İ. Vernadskogo Katalog Arabskih Rukopisey*, Kiev 1988.

¹⁰⁵ Dmitriyeva, *Katalog Tyurkskih Rukopisey*, 614.

Han'ın çocukları ve torunlarının manzum ve düzyazı biyografisini içermekte. XVIII. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 780 / Yazma Eser No: B 1342)

7) Fahrüddîn Hindûşâh ibn Sencer Sâhibî Kîrânî Nahcivânî. Sihâh-i Acemiyye. Farsça-Türkçe sözlük. XVIII. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 860 / Yazma Eser No: A 533)

8) Mahmûd ibn Osmân ibn Alî Lâmi'î. Şem'u Pervâne. XVI. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 1188 / Yazma Eser No: A 620)

9) Zehnî'nin şiirleri. XIX. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 1431 / Yazma Eser No: A 626)

10) Fars ve Türk şairlerinin şiir koleksiyonu. Feyzî, Ulvî Celebi, Necatî. Bakî gibi şairlerin Türkçe şiirleri de bulunmakta. (Koleksiyon Dizin No: 1748 / Yazma Eser No: B 1277)

11) Marifetname yazarı İbrahim Hakkı hakkında şiir kitabı. XVIII. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 1737 / Yazma Eser No: B 1408)

12) Şerh-i Bostan. Sadî-i Şîrâzî'nin Bostan adlı eserinin şerhi. XVII. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 1879 / Yazma Eser No: B 1794)

13) Özel mektup örnekleri ve kopyaları, tebrikler, taziyeler, fıkıh üzerine Arapça bir eserin tercümesinden bir alıntı, ahlaki bir hikâye, Cengiz Han'a kadar çeşitli hükümdarların ve I. Osman'dan II. Selim'e kadar Türk padişahlarının soyağacı. (Koleksiyon Dizin No: 2419 / Yazma Eser No: C 895)

14) Şairlerin şiirleri: Aşık Çelebi, Rasûhî. XVIII. yüzyıl. (Koleksiyon Dizin No: 1768 / Yazma Eser No: C 895)

A. G. Tsıpkina, Krımskiy'in özel koleksiyonunda keşfedilen ve Trabzon'dan toplandığı anlaşılan değerli yazmaların Krımskiy'in eline nasıl geçtiği hususunun belirsiz olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁶ Fakat Krımskiy 1917 yılında Trabzon'daki çalışmalardan sonra bazı değerli eserleri de yanına alarak Rusya'ya döndüğü ve bu eserleri kişisel koleksiyonuna dahil ettiği anlaşılmaktadır. Krımskiy 1919'da Ukrayna Bilimler Akademisi'nin ilk başkanı olan V. İ. Vernardskiy'in daveti üzerine Kiev'e yerleşmiştir. Krımskiy Kiev'e taşınırken Trabzon'dan elde ettiği yazmaları da içinde bulunduran özel koleksiyonu yanında getirmiştir. Krımskiy'in kişisel koleksiyonu daha sonra Arap ve İran Filolojisi bölümüne devredilmiştir. Bu yazma eserler şu anda Ukrayna'da V. İ. Vernardskiy Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰⁷ Katalogda Krımskiy'in Trabzon'dan getirdiği eserler ve bu eserler hakkında verilen bilgiler ise şunlardır:

1) البيضوي عمر بن الله تأعيد التأويل واسرار التنزيل انوار (Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl" adlı eseri. Zemaşşeri'nin "Keşşaf" adlı eserine dayanarak Kuran'a yapılmış yorumlar, diğer kaynaklardan geniş bir materyalin de dahil edilmesiyle oluşturulmuştur. Eser "Tefsir el-Kâdi", yazarın unvanı olarak adlandırılmıştır. Yazar, en otoriter Sünni Kuran yorumcularından biridir ve yaklaşık 716/1316 yılında Tebriz'de vefat etmiştir. Yazma, 1 Şevval 986/1 Aralık 1578 tarihinde İskenderiye'de Hıdır b. İmran adlı bir yazıcı tarafından tamamlanmıştır. 396 yapraktır.

¹⁰⁶ Tsıpkina, "Nauçnie Ekspeditsii v Trapezund (1916, 1917 gg.)," 102.

¹⁰⁷ Savçenko, *Katalog Arabskih Rukopisey*, III-IV.

20,5 x 25,5 cm boyutundadır. Sayfada 25 satır bulunmaktadır. En az iki kütüphane mührü bulunmaktadır. Bunlardan biri (daha okunaklı olanı) “Trabzon. el-Hatuniyye Kütüphane Vakfına” olarak okunmaktadır.¹⁰⁸

2) Beyzâvî'nin iki cilt halinde aynı tefsiri. 1. Cilt: Kuran'ın başlangıçtan 17. sureye “İsrâ” kadar tefsiri. Yazma, 1 Rebiyülevvel 1173 / 23 Kasım 1759'da tamamlanmıştır. Yazıcısı, Muhammed b. Muhammed Hayr'dır. 460 yapraktır. 16 x 22,3 cm boyutundadır. Metin, 9,5 x 16,5 cm boyutunda kırmızı mürekkeple çift çerçeve içine alınmıştır. Sayfada 23 satır vardır. Başlık sayfasında “Prof. A. Krımskiy'in kütüphanesinden” şeklinde bir yazıyla birlikte Krımskiy'in kendi el yazısıyla yazılmış bir de not bulunmaktadır. 2. Cilt: 17. sureden “Kehf” sona kadardır. 478 yapraktır. Diğer tüm bilgiler, paleografik olanlar da dahil olmak üzere diğeriyle aynıdır. Her iki cilt de aynı yıl tamamlanmıştır.¹⁰⁹

3) مجهول مؤلف تا المصباح كتاب تفسير (Kitab el-Misbâh Tefsiri, müellifi bilinmeyen bir eser) Ana eserin yazarı Ebu Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud el-Ferra el-Begavi, 516/1122 yılında vefat etmiştir. Bu yazma “Tefsir Kitab el-Misbâh” olarak adlandırılmıştır. 17 Muharrem 850 / 14 Nisan 1446 tarihinde tamamlanmış olup, yazıcının adı Ali b. Bani'dir. 146 yapraktan oluşmaktadır. Yazma 18 x 26,5 cm boyutunda olup her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Yazı nesih hattıyla yazılmıştır. Bölüm ve başlıklar kırmızı mürekkeple vurgulanmıştır. Yazmada Trabzon Vakfı Kütüphanesi'nin 1323/1905-06 tarihli mührü bulunmaktadır. Metin, dört mukaddime ile başlar ve bu mukaddimelerin başlıkları şunlardır:¹¹⁰

1. Bir yöntemin açıklaması
2. Bu ilim dalının diğer ilimlere üstünlüğü hakkında.
3. Kitap ve sünnetin uygunluğu hakkında.
4. Hadis türleri hakkında.

4) دمشقى خايطب القزوينى الرحمن عبد بن محمد الدين جمال تا الفتح تلخيص (el-Kazvî'nin Telhîsü'l-Miftâh adlı eseri). Sekkâkî'nin Miftâhu'l-ulûm'unun belâgata dair üçüncü bölümünün el-Kazvî'nî (ö. 739/1338) tarafından yapılan muhtasarıdır. Yazma, 742/1341 yılında yazılmaya başlanmış, 748/1347 yılında tamamlanmıştır. Yazıcısı, Yusuf Yakub b. İbrahim'dir. 237 yapraktan oluşmaktadır. Yazma 17 x 24,5 cm boyutunda olup metinler 10,5 x 17 cm'dir. Her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Semerkant kâğıdı kullanılmıştır. Yazı, kısmi harekeli belirgin nesih yazısıdır. Eserde, Trabzon Vakıf Kütüphanesi'nin mührü bulunmaktadır. Mühürdeki yazılar şu şekildedir: “Trabzon 1314” (1896-97). Ayrıca A. Ye. Krımskiy kitaplığından olduğunu belirten yazı mevcuttur.¹¹¹

Rusya'daki çeşitli özel koleksiyonlardan Trabzon'dan götürülen yazmalar çıkmaktadır. 2000'li yılların başında, St. Petersburg'daki Rus Milli Kütüphanesi, M. İ. Çuvanov'un koleksiyonundan Arapça bir belge temin etmiştir. Bu belge, Kadiri tekkesi şeyhi Muhammed b. el-Hac Hasan Tokadî tarafından hazırlanan Kadiri şeyhi Seyyid Hüseyin Muhammed Zayn ed-din el-Kadiri'nin soyağacını göstermektedir. Belgenin

¹⁰⁸ Savçenko, *Katalog Arabskih Rukopisey*, 4.

¹⁰⁹ Savçenko, *Katalog Arabskih Rukopisey*, 4-5.

¹¹⁰ Savçenko, *Katalog Arabskih Rukopisey*, 7.

¹¹¹ Savçenko, *Katalog Arabskih Rukopisey*, 29-30.

üzerine kurşun kalemle 1916 yılında yazılmış yazıdan bu belgenin Trabzon koleksiyonlarından çıktığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında Trabzon kökenli yazmalardan biri de Moskova'daki Rusya Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eser, Trabzon Hatuniyye Camisi'nin 12 varaktan oluşan vakıf defteridir. İçinde cami vakıflarının listesi ve bağlı medreseler, vakıfların mevcut mallarının bir listesi ve Trabzon Vakıfları Müdürü Mehmed Tevfik'in mührü bulunmaktadır.¹¹²

Yazma eserlerin dışında Anadolu'dan kaçırılan değerli eserlerden biri de Truva hazineleridir. Çanakkale'de antik Troya kentinden çıkarılıp yurt dışına kaçırılan eserlerin büyük kısmı günümüzde Moskova'da bulunmaktadır. Genellikle "Truva Altınları" ve "Priamos'un Hazinesi" olarak adlandırılan 259 parçalık koleksiyon, 1945'ten beri Puşkin Müzesi'nde bulunmaktadır. Koleksiyon Alman Arkeolog Heinrich Schliemann tarafından 1872-1890 yıllarında Truva kazıları sırasında keşfedilmiştir. Çoğunluğu değerli madenlerden yapılmış olan bu hazine; çeşitli altın süs takılar, kaplar, antropomorfik figürler, baltalar, çekiçler, kaya kristalinden yapılmış eserler vb. oluşmaktadır.1881'den beri Berlin'de saklanan 17 hazine arasından 13'ü Moskova'ya 1945 yılında getirilmiştir. Çoğunlukla bronz ve kilden yapılmış aynı hazineden diğer eserler, Ermitaj Müzesi'nde bulunmaktadır.¹¹³ Ayrıca bu hazinelerin bir kısmı Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunmaktaydı. Troya antik kentinde yapılan kaçak kazılarla elde edilerek ABD'ye götürülen Troya eserleri, Pensilvanya Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi tarafından 1966 yılında satın alınmıştır. Erken Tunç Çağına tarihlendirilen 24 parça altın takıdan oluşan bu eserler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün girişimleri sonucu 01 Eylül 2012 tarihinde Türkiye'ye iade edilmiştir.¹¹⁴

Yakın zamanlarda yurt dışına kaçırılan kültür varlıklarımızın iadelerinin sağlanması amacıyla TBMM'de bir araştırma komisyonu kurulmuştur. Komisyon Türkiye'den yurt dışına kaçırılan eserleri belirlemek için yurt içi ve yurt dışında çeşitli çalışmalar yapmıştır. Çalışmalarını 25 Şubat 2018 tarihinde tamamlayan komisyon tarafından bir rapor hazırlanmıştır. Raporunda yasa dışı yollarla yurt dışına çıkarılan kültür varlıklarının takibi Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapıldığı belirtilmiş ve iade süreci devam eden kültür varlıklarımız listesinde, Trabzon'dan Rusya'ya götürülmüş yazma eserler başlığı da yer almıştır.¹¹⁵

Sonuç

Avrupalı devletler Doğu dünyası üzerinde hayata geçirmek istedikleri siyasi projelerini tarihsel referanslarla meşrulaştırmak için XIX. yüzyıldan itibaren özellikle arkeolojiden yararlandılar. Avrupalılar kendilerini klasik uygarlıkların manevi mirasçıları

¹¹² İlya Vladimiroviç Zaitsev, "Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları," çev. Selim Karagöz, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 51 (Mart 2022): 187.

¹¹³ "Troya i Raskopki G. Şilimana," erişim tarihi 08.03.2024 https://pushkinmuseum.art/museum/buildings/main/floor1/3_troy/index.php

¹¹⁴ Mesut Özbek, "Washington DC'deki Müze ve Koleksiyonlarda Bulunan Osmanlı Dönemi Eserleri" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017), 25.

¹¹⁵ Mustafa İsen vd., "Türkiye Büyük Millet Meclisi Yurt Dışına Kaçırılan Kültür Varlıklarımızın Belirlenerek İadelerinin Sağlanması ve Mevcut Kültür Varlıklarımızın Korunması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu" (2018), 131, erişim tarihi 06.02.2024, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/bb27339f-d213-417e-92e4-245b01100d03>.

olarak projelendiriyor ve bu rol için birbirleriyle kıyasıya yarışıyorlardı. Müze salonlarında ve kazı alanlarında devam eden bu rekabete Bizans üzerinden Ruslar da dâhil oldular. Kendilerini Ortodoksluğun koruyucusu ve Bizans mirasının gerçek varisi olarak gören Ruslar, Bizans'ı yeniden canlandırmak için kendilerini sorumlu gördüler. Bu nedenle Bizans'ın merkezi olan İstanbul'da bir arkeoloji enstitüsü kurdular.

İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün faaliyette bulunduğu 20 yıl boyunca Ruslar, Bizans kültür ve medeniyetini tanımak için Osmanlı coğrafyasını doğal bir laboratuvar olarak gördüler. Bu nedenle Osmanlı ülkesinin her tarafında yüzey araştırmaları, keşifler ve kazılar yaptılar. Bununla birlikte Osmanlı makamları tarafından enstitünün çalışmalarının sürekli izlendiği görülmektedir. Bu çalışmalar karşısında Osmanlı Devleti çeşitli önlemler alsa da alınan önlemler yeterli gelmemiştir. Nihayetinde İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü çalışanlarının ve Rusya'nın diplomatik temsilcilerinin Osmanlı coğrafyasında yer alan eski eserleri araştırma, keşif, toplama faaliyetleri sonucunda Anadolu, Balkanlar ve Orta Doğu'dan çok sayıda eski eser Rusya'ya götürülmüştür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgaline uğrayan Trabzon ve Doğu Anadolu'dan toplanan eski eserler Rusya'ya götürülmüştür.

Günümüzde başta Ermitaj Müzesi olmak üzere Rusya'nın çeşitli müzelerindeki ve kütüphanelerindeki koleksiyonlar, Osmanlı coğrafyasından götürülen eserlerle zenginleştirilmiştir. Bu müzelerin ve kütüphanelerin dünyanın en zengin koleksiyonuna sahip olmasında Osmanlı topraklarında yürütülen faaliyetler sonucunda Rusya'ya götürülen eski eserlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu faaliyetlerin en önemli aktörü olan Rus Arkeoloji Enstitü, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl kapanmıştır. Enstitünün İstanbul'daki materyallerine Osmanlı Müzesi el koymuştur. Savaştan sonraki süreçte enstitünün koleksiyonuna karşılık Rusların Trabzon ve Doğu Anadolu'dan Rusya'ya götürdükleri eserlerin takas edilmesi gündeme gelmiştir. Enstitünün İstanbul'daki koleksiyonu Türkiye tarafından 1929 yılında Rusya'ya teslim edilmiştir. Buna rağmen, Rusya'nın Trabzon ve Doğu Anadolu'dan götürdüğü eski eserleri iade etmediği yönünde güçlü deliller vardır.

Bazı Rus bilim insanları işgal döneminde Anadolu'dan Rusya'ya götürülen eserlerin Türkiye'ye iade edildiğini savunmaktadır. Fakat bu yönde kayda değer bir delil ortaya koyamamışlardır. Bu çalışmamızda incelediğimiz güncel kataloglarda bu eserlerin bazılarının Rusya'daki ve Ukrayna'daki çeşitli kütüphanelerde olduğu görülmüştür. Ayrıca günümüze kadar yapılan çalışmalarda ve tarafımızca yapılan Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi arşiv araştırmalarında bu eserlerin iade edildiğine yönelik bir belge çıkmamıştır. Bu durum Rusların söz konusu eserleri Türkiye'ye iade etmediği yönünde güçlü bir kanıt oluşturmaktadır. Yakın dönemde kişisel koleksiyonlarda çıkan Trabzon kökenli eserlerden yola çıkarak bu eserlerin bir kısmının hâlâ özel koleksiyonlarda gün yüzüne çıkmayı beklediği ihtimalini göz önünde bulunduruyoruz. Ayrıca savaş döneminde söz konusu eserlerin Rusya'ya götürülürken yanlış anlaşılmalara nedeniyle kaybolduğu yönündeki iddialardan hareketle bu eserlerden bazılarının hâlâ kişisel koleksiyonlarda olma ihtimali de bulunmaktadır.

Söz konusu eserler iki ülke arasında diplomatik kanallarla çözülmesi gereken

güncel bir sorun olarak varlığını devam ettirmektedir. Anadolu topraklarına ait olan ve yurt dışı müzelerinde bulunan eski eserlerin iadesi için Türkiye'nin ilgili kurum ve kuruluşları ile çalışmalarını sürdürmesi konunun çözümü için katkı sağlayacaktır. Bu ve benzeri araştırmalar da Türkiye'ye ait olan yurt dışındaki eserler için deliller ortaya koymaya katkı sunmuş olacaktır.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The authors declare they have contributed equally to the article.
- 3. Competing interests:** The authors declare no competing interests.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası(BEO), 1006/75417.
BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası(BEO), 628/47089.
BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT), 2147/110.
BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT), 2191/63.
BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT), 2210/21.
BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT), 2264/88.
BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT), 2273/76.
BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT), 2288/87.
BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT), 379/80.
BOA, İrade Hususi, (İ. HUS), 67/1316-R-103.
BOA, Meclis-i Vükelâ, (MV), 66/65.
BOA, Yıldız Hususi Maruzat, (Y. A. HUS), 307/84.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y. PRK. ASK), 56/20.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y. PRK. ASK), 91/105.

İnceleme ve Araştırma Eserler

Akarca, Halit Dünder. "Imperial Formations in Occupied Lands: The Russian Occupation of Ottoman Territories During the First World War." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2014.

_____. "İlmi İşgal: Birinci Cihan Harbi'nde Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler." *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 17 (2014): 21-30.

- _____. "The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During the First World War 1915-1917." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent University, 2002.
- Akimuşkin, Oleg. "K İstorii Formirovaniya Fonda Musulmanskih Rukopisey Sankt Peterburgskogo Filiala İnstituta Vostokovedeniya RAN," *Pismennie Pamyatniki Vostoka* 1/6 (2007): 208-229.
- Arsebük, Güven. "Dünden Bugüne Arkeoloji." *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C. I: 58-72. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Arslan, Melikşah. "Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847- 914)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Avgustin (Nikitin), Arhimandrit. "Russkiy Arheologičeskiy İnstitut v Konstantinopole." *Bogoslovskie Trudi*. Vipusk 27 (1986): 266-293.
- Basargina, E. Yu. "A. A. Vasilev i Russkiy Arheologičeskiy İnstitut v Konstantinopole." *Rossiyskie Uçenie v Emigratsii*. Red. V. P. Borisov. 1993.
- Çal, Halit. "Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri." *Vakıflar Dergisi* 26 (1997): 391-400.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. "1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli." *Tarih Dergisi* 72 (2020): 167-185.
- Dmitriyeva, Lyudmila Vasilevna. *Katalog Tyurkskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*. Moskva 2002.
- Dyakov, Nikolay Nikolayeviç. "A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu. Kraçkovskiy'e Ait Belgeler Işığında)." Çev. Eray Akçay. *Türkiyat Mecmuası* 33/1 (2023): 359-381.
- Ebersolt, Jean. *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*. Çev. İlhan Arda. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1996.
- Eyice, Semavi. "Arkeoloji Enstitüleri." *İstanbul Ansiklopedisi*. C. 2: 1021-1025, İstanbul: 1959.
- _____. "Türkiye'de Bizans Mimarisi Hakkındaki Yabancı Araştırmaların Kısa Tarihçesi (İkinci Dünya Savaşına Kadar)." *Sanat Tarihi Yıllığı* 6 (1976): 453-469.
- Falev, Pavel. "Osmanskiye Rukopisi Postupivşiya v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo Fronta." *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. Seriya 4, Tom 12, Vipusk 15 (1918): 1619-1630.
- İsen, Mustafa. "Türkiye Büyük Millet Meclisi Yurt Dışına Kaçırılan Kültür Varlıklarımızın Belirlenerek İadelerinin Sağlanması ve Mevcut Kültür Varlıklarımızın Korunması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu" (2018). Erişim tarihi 06.02.2024. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/bb27339f-d213-417e-92e4-245b01100d03>
- İzvestiya Russkogo Arheologičeskogo İnstituta v Konstantinopole (İRAİK). Erişim tarihi 02.04.2023. http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=6
- Kapıcı, Özhan. "19. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Şarklı bir Müsteşrik: Konstantin M. Bazili'nin İstanbul İzlenimleri." *Osmanlı İstanbulu VI* içinde, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız & Emrah Safa Gürkan, 323-373. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2019.

- _____. "Şarkiyatçılar ve Koleksiyoncular: XIX. Yüzyılda Rusya'da Şarkî El Yazması Kütüphanelerinin Teşekkülüne Dair Bazı Notlar." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 23 (Güz 2015): 209-237.
- Karaduman, Hüseyin. *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı*. Ankara: Icom Yayınları, 2007.
- Kolleksiya Muzeya RAİK v Ermitaje. Katalog Vıstavki*. S. Peterburg, 1994. Erişim tarihi 06.05.2023. <http://kronk.spb.ru/library/1994-spb-raik.htm>
- Koşay, Hâmit Zübeyr, M. E. Zarif Orgun, Sadi Bayram, Erdoğan Tan. *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*. C. 1. Ankara: TTK, 2013.
- Kraçkovskiy, İgnatıy. "Arabskiye Rukopisi, Postupivşiya v Aziatskiy Muzey Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo Fronta." *İzvestiya Akademiy Nauk* 11/13 (1917): 913-949.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: TTK, 2023.
- Lazarev, Abamelek. "Palmira," *Arheologičeskoe İzsledovanie*. S. Peterburg: 1884.
- Malkoç, Tülün. "Rus Beşleri'nin Oryantalizme Etkisi ve M. Balakirev'in "Selim'in Şarkısı"nın İncelenmesi." *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/33 (2021): 333-347.
- Musalı, Vüsale, "Rus Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'dan St. Petersburg'a Götürülmüş Olan Elyazması Eserler." *Kültürk* 3 (2021): 85-114.
- Muşmal, Hüseyin & Hasret Gümüş, *Türkiye'de Müzecilik (1839-1938)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Muşmal, Hüseyin & Hasret Gümüş. *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı (1839-1938)*. Konya: Palet Yayınları, 2022.
- Muşmal, Hüseyin. *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)*. Konya: Kömen Yayınları, 2009.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK, 2019.
- "Otçöt o Deyatelnosti Russkago Arheoloçeskago İnstututa v Konstantinopole za 1985 g." *İRÁİK I* (1896): 23-53.
- "Otçöt o Deyatelnosti Russkago Arheologičeskago İnstituta v Konstantinopole za 1897-m godu." *İRÁİK III* (1898): 195-230.
- "Otçöt O Deyatelnosti Russkago Arheologičeskago İnstituta v Konstantinopole za 1898 g." *İRÁİK IV*, Vipusk 3 (1899): 109-155.
- "Otçöt O Deyatelnosti Russkago Arheologičeskago İnstituta v Konstantinopole za 1899 g." *İRÁİK VI*, Vipusk 2-3 (1901): 397-481.
- Ousterhout, Robert. "Konstantinopolis'in Yeniden Keşfi ve Bizans Arkeolojisinin Başlangıcı: Tarihyazımsal Bir İnceleme." *Geçmişe Hücum Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojini Öyküsü* içinde, ed. Zanab Barani & Zeynep Çelik & Edhem Eldem, 181-211. İstanbul: Salt Garanti Kültür, 2011.
- Önder, Mehmet. *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- _____. "Berlin Müzesindeki Bu Selçuklu Eserleri Bizim." *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi* 2 (Özel Sayı)(1999): 23-26.

- Önge, Mustafa. "Kültür Mirasını Tanımlamak İçin Türkiye'de Kullanılan İlk Özgün Terim: Âsâr-ı Atîka." *Avrasya Terim Dergisi* 6/1 (2018): 8-14.
- Özbek, Mesut. "Washington DC'deki Müze ve Koleksiyonlarda Bulunan Osmanlı Dönemi Eserleri." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017.
- "Palmirskiy Poşlinny Tarif." Erişim tarihi 03.04.2023. <https://www.hermitagemuseum.org/digital-collection/87980>
- "Palmirskiy Pogrebalny Rölyef." Erişim tarihi 06.05.2023. <https://www.hermitagemuseum.org/search-results?search=%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9+%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D1%84>
- Savçenko, A. V. *Akademiya Nauk Ukrainskoy SSR. Tsentralnaya Nauçnaya Biblioteka im. V. İ. Vernadskogo Katalog Arabskih Rukopisey*. Kiev 1988.
- Shaw, Wendy M. K. *Osmanlı Müzeciliği*. Çev. Esin Soğancılar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Şahin, Liaisan. "Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları." çev. Emre Erşen. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* VIII/15 (2010): 645-696.
- Şandrovskaya, V. S. "Predislavie." *Kolleksiya Muzeya RAİK v Ermitaje. Katalog Vstavki*. S. Peterburg, 1994. Erişim tarihi 06.05.2023. <http://kronk.spb.ru/library/1994-spb-raik-0.htm>
- "Troya i Raskopki G. Şilimana." Erişim tarihi 08.03.2024. https://pushkinmuseum.art/museum/buildings/main/floor1/3_troy/index.php
- Tsipkina, Anna Georgievna. "Nauçnie Ekspeditsii v Trapezund (1916, 1917 gg.) Pod Rukovodstvom Akademika F. İ. Uspenskogo." Magisterskaya Dissertatsiya. Moskovskiy Gosudarstvenniy Unversitet, 2020.
- Uspenskiy, F. İ. "Doklad Uspenskogo." *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. Seriya 6, Tom 10, Vipusk 16 (1916): 1490-1492.
- _____. "Otçöt o Zanyatiyah v Trapezunte Letom 1917 g." *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. Seriya 6, Tom 12, Vipusk 5 (1918): 207-238.
- _____. "Soobşeniya i Otçöt Akademika F. İ. Uspenskogo o Komandirovke v Trapezunte." *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. Seriya 6, Tom 10, Vipusk 16 (1916): 1464-1480.
- _____. "Usıpalnitsa Tsarya Alekseya IV v Trapezunte." *Vizantiyskiy Vremennik*. Tom 23. 1-14. Petrograd: 1923.
- _____. "Konstantinopolskiy Seralskiy Kodeks Vosmiknijiya." *İRAİK XII* (1907).
- _____. "O Perevozke iz Palmiri v S. Peterburg Pliti s Nadpisyu." *İRAİK XIII* (1908): 363-371.
- Usta, Veysel. "Rus Bilimler Akademisi Heyeti'nin İşgal Yıllarında Trabzon'da Yaptığı Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler." *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik* içinde, ed. Veysel Usta, 121-139. Trabzon: Serander Yayınları, 2021.
- Ünal, Fatih. *Ruslar Bizans'ın Peşinde İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894-1914)*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015.

- Üre, Pınar. "Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics Between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894- 1914)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, London School of Economic and Political Science, 2014.
- _____. "İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü." *Toplumsal Tarih* 254 (2015): 16-21.
- "Vnov Naidenniy Purpuroviy Kodeks Evangeliya." *İRAİK I* (1896): 138-172.
- Zaitsev, İlya Vladimiroviç. "Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları." Çev. Selim Karagöz. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 51 (2022): 177-191.
- Zeymal, E. V. "K 90-letiyu Palmirskogo Tarifa v Ermitaje (1904-1994)." *Kollektsiya Muzeya RAİK v Ermitaje. Katalog Vıstavki*. S. Peterburg, 1994. Erişim tarihi 06.05.2023. <http://kronk.spb.ru/library/1994-spb-raik-add.htm>.

